

ایستاد هفت

سال سی و پنجم، شماره ششم
بهار و آسفند ۱۴۰۳
ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب‌شناسی و
اطلاع‌رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۱۰

آخر یکی از مسلمانان چراغی فرا راه من دارید! | چاپ نوشت (۱۷) |
برگی از ادبیات ضد صوفی در مسلمانان هند | نسخه خوانی (۳۹) |
آینه‌های شکسته (۷) | مرگ چنین خواجه... | تازیدن؟ تاسیدن؟
ناهیدن؟ | خراسانیات (۳) | یادداشت‌های لغوی و ادبی (۳) |
متنی دیگر از سنیان دوازده‌امامی | نوشتگان (۱۱) | نظریه
آواشناختی خلیل بن احمد و زبان‌شناسی هندی | طومار (۹) |
اشارات و تنبیهات (۷) | حدیث «علي مع الحق» از عبات الأنوار |
رباعیات صرفی کشمیری در دیوان خاقانی | سحر با باد می‌گفتم
حدیث آرزومندی | **نکته، حاشیه، یادداشت**

جويا جهانبخش | مجيد جلیسه
رسول جعفریان | حیدر عبوسی
محمد سوری | مسعود راستی‌پور
امید حسینی‌نژاد | آریا طیب‌زاده
میلاذ بیگلرلو | احمد رضا قائم
مقالی | علی‌زاد | حمید عطاری
نظری | علی بوذری | سید علی
میرافضلی | مرتضی‌علی‌زاده‌نجار |
خلیل حسینی‌عطاری | علی ایمانی
ایمنی | مرتضی کریمی‌نیا | سید
محمدحسین حکیم

جامع‌العلوم القرآن، تفسیر آبی الحسن الرماني
اپوست آینه پژوهش | روند تحول نگاه اهل سنت به نهج البلاغه در قرن هفتم هجری

رند تحول نگاه اهل سنت به نهج البلاغه در قرن هفتم هجری

بررسی سه نسخه به خط محمد بن ابوالمکارم و فرزندش حسن

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران | سید محمد حسین حکیم

| ۵۳۱-۶۴۴ |

۵۳۱

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

هدف اصلی شریف رضی از تألیف کتاب نهج البلاغه، انتخاب بلیغ‌ترین و فصیح‌ترین سخنان امیرالمؤمنین (ع) و در نتیجه نوشتن کتابی ادبی بود. صرف نظر از نشر درخشان و مفاهیم عمیق کلمات امیرالمؤمنین (ع)، حسن انتخاب شریف رضی، موقعیت سیاسی و اجتماعی کم‌نظیر و اعتبار علمی و ادبی شایسته او، گرم بودن بازار سخنوری در محیط پویای بغداد و حضور اندیشه‌های مختلف از نحله‌ها و مذاهب گوناگون سبب شد که این کتاب کوتاه زمانی بعد از تألیف اقبال عام یابد. نهج البلاغه از لحاظ جغرافیایی به سرعت عراق عرب و عجم و مناطق شمال ایران را در نوردید، بین ادبای نیشابور و خراسان دست به دست شد و حتی به سرزمینهای دوردستی چون خوارزم رسید. از لحاظ مذهبی نیز از همان آغاز با اقبال مذاهب مختلف مواجه شد و به عنوان کتابی فرامذهبی بین حلقه گسترده‌ای از ادبا و علمای گروههای مختلف شیعه و سنی تداول و انتشار یافت.

برای نمونه ابونصر عبدالکریم بن محمد شیرازی معروف به سبط بشر الحافی (زنده در ۴۴۷ق) و ابومنصور محمد بن محمد عکبری (۳۸۲-۴۷۲ق) راویان مستقیم کتاب از سید رضی، و دیگرانی چون ابونصر احمد بن عمر بن محمد بن عبدالله اصفهانی غازی (ح ۴۴۸-۵۳۲ق)، عبدالرحیم بن احمد ابن الاخوه بغدادی (۴۸۳-۵۴۸ق)، علی بن زید بیهقی معروف به ابن فندق (د. ۵۶۵ق)، محمد بن عبدالواحد بن ابوسعید مدینی شافعی (۵۴۳-۶۳۲ق) و عبدالله بن محمود بن مودود بلدجی حنفی (۵۹۹-۶۸۳ق) در طبقات بعدی همه اهل تسنن بودند.^۱ راویان کتاب از مذاهب مختلف چنان در هم تنیده بودند که عالم شیعه مذهبی چون قطب راوندی (د. ۵۷۳ق) در آغاز شرح نهج البلاغه خود طرق شیعی روایت نهج البلاغه و در پایان کتاب طرق روایی اش از سمت عامه را ذکر کرده است.^۲

از تردستیهای روزگار است که در این دوره ابن ابی الحدید (د. ۶۵۶ق) شافعی مذهب، شرح نهج البلاغه خود را به ابن علقمی (د. ۶۵۶ق) - وزیر شیعه عباسیان - تقدیم کرده است و ابن میثم بحرانی (د. ۶۸۹ق) شیعه مذهب، شرح نهج البلاغه خود را به نام عظاملک جوینی (د. ۶۸۱ق) - مورخ و دولتمرد ایلخانی سنی مذهب - نوشته است.

۱. درباره این افراد و روایت کتاب نهج البلاغه از سوی آنها رک: «یادداشت‌های کتابدار»، ص ۸۳-۱۱۰؛ «نکاتی درباره روایت نهج البلاغه در اصفهان قرن ۶-۷ هجری (محمد بن عبدالاحد المدینی و اسعد بن شفره اصفهانی)»، ص ۷۷-۱۱۸؛ «روایت نهج البلاغه در قرن هفتم در بغداد: مطالعه موردی ابن بلدجی موصلی حنفی و راویان وی»، ص ۱۰۲۷-۱۰۷۰.
۲. منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه، ج ۱، ص ۴-۶ و ج ۳، ص ۴۵۲-۴۵۵.

اما این نگاه و این وضعیت از قرن هفتم هجری تغییر کرد و نهج البلاغه به دلایلی که بحث درباره آنها خارج از موضوع این مقاله است، اهمیت خود را به تدریج نزد اهل سنت از دست داد.^۱ یک سند مهم و جالب از فرآیند این تغییر نسخه‌های نهج البلاغه‌ای است که خاندان ابوالمکارم در ثلث آخر قرن هفتم و دهه آغازین قرن هشتم هجری نوشته‌اند. دو نسخه به خط محمد بن ابوالمکارم مورخ ۶۷۸ (کتابخانه فاتح استانبول، ش ۴۱۴۰) و ۶۸۰ق (کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، ش ۸۶۶۵) و یک نسخه به خط فرزندش حسن (کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، ش ۳۶۷۰).

در بعضی از مواضع این نسخه‌ها، دعا‌های مذکور برای امیرالمؤمنین (ع) و اهل بیت پیامبر از «علیه السلام» به «کرم الله وجهه» و «رضی الله عنه» تبدیل شده است. با این تغییرات متن آشکارا به مذاق اهل سنت نزدیک شده است؛ اگرچه که همه دعاها عوض نشده‌اند و بیشتر آنها به همان صورت اصلی یعنی مسلک شیعیان و نوشته خود شریف رضی باقی مانده است. از آغاز تا انجام هر سه نسخه رفتار دوگانه و نوسان بین اعتقادات شیعه و سنی در کتابت دعاها مشخص است. به این ترتیب اهمیت نسخه‌های پیش‌گفته در آن است که بخشی از فرآیند تحول کتاب نهج البلاغه از متنی فرامذهبی به متن خاص یک مذهب را به نمایش می‌گذارد.

مهمترین وجه اهمیت نسخه‌های کتابت شده توسط محمد بن ابوالمکارم و فرزندش حسن همین مسئله است و در این مقاله هم بیشترین تأکید بر همین بخش است. اما چون جنبه‌های دیگر هر سه نسخه نیز تاکنون مغفول مانده، در ادامه به سرنوشت، بخش بندی و افزوده‌های آنها نیز می‌پردازیم. مخصوصاً سرگذشت آنها از این لحاظ جالب است که پیشتر در تملک افراد مشهور و سرشناسی چون خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی (د. ۷۱۸ق)، خضر بن الیاس (د. ۸۸۹ق)، سلطان بایزید دوم عثمانی (حک. ۸۸۶-۹۱۸ق)، شیخ بهایی (د. ۱۰۳۰ق)، سلطان محمود اول عثمانی (حک. ۱۱۴۳-۱۱۶۸ق) و سلطان مصطفی سوم عثمانی (حک. ۱۱۷۱-۱۱۸۷ق) بوده‌اند.

۱. البته این سخن به معنای انکار هر نوع توجه به نهج البلاغه از سوی اهل سنت در قرون بعد نیست؛ بلکه منظور قَلت قابل توجه آنها در مقایسه با قبل از این زمان است. برای نمونه طاهره قطب‌الدین به دو مورد آنها از قرون نهم و دهم در حکومت عثمانی اشاره کرده است. رک:

Nabj al-Balāghab: The Wisdom and Eloquence of 'Alī A Parallel English-Arabic Text, p. 23.

نسخه‌های محمد بن ابوالمکارم

محمد بن ابوالمکارم خوشنویس باذوق قرن هفتم دو نسخه از کتاب نهج البلاغه به خط خود نوشت: یکی مورخ ۶۷۸ق که اکنون در گنجینه فاتح در کتابخانه سلیمانیه استانبول نگهداری می‌شود (ش ۴۱۴۰):

تم کتاب نهج البلاغه بحمد الله و حسن توفيقه على يدى العبد الضعيف الخاطى الراجى عفو الله و غفرانه محمد بن ابى المكارم احسن الله عاقبتهمما و جعلهما من العارفين العاشقين فى سنة ثمان و سبعين و ستمائة (گ ۲۰۳ر).

و دیگری در ۶۸۰ق که در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی قم محفوظ است (ش ۸۶۶۵):
تمّ الكتاب بحمد الملك التّوّاب على يدى اذنب خلق الله و احوجهم الى عفوهِ و غفرانه محمد بن ابى المكارم احسن الله عاقبتهمما و جعلهما من العارفين فى سنة ثمانين و ستمائة (گ ۲۱۵پ).^۱

خط و تزئینات و نحوه آرایش صفحات هر دو نسخه نشان از آن دارد که کاتبی حرفه‌ای آنها را کتابت کرده و واضح است که این کار نه برای استفاده شخصی خودش، بلکه به سفارش کسی یا برای فروش بوده است.^۲ نسخه‌های به جای مانده به خط فرزندش حسن نیز نشان می‌دهد که خطاطی شغل این خانواده بوده است.^۳

۱. در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۲۲، ص ۲۱۸-۲۱۹ در صحت تاریخ این نسخه شک کرده و آن را متعلق به سده نهم معرفی کرده‌اند. به نظر فهرستنویس نام کاتب و تاریخ کتابت مربوط به نسخه اصل بوده که کاتب بعدی آنها را در نسخه خود نقل کرده است. اما این گمان صحیح نیست و نسخه در همان سال ۶۸۰ق کتابت شده است.

۲. این دو نسخه پیشتر در این منابع و پژوهشها معرفی شده‌اند:

نسخه مرعشی: «فی رحاب نهج البلاغه: مخطوطاته، طبعاته، منتخباته، ترجماته الی شتی اللغات، شروحه، ما قیل فیہ من نظم و نثر (۳)»، السید عبدالعزیز الطباطبائی، تراثنا، س ۷، ش ۲۹، شوال ۱۴۱۲ق، ص ۱۱-۱۲؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۷۳ش، ج ۲۲، ص ۲۱۸-۲۱۹؛ نسخه‌های خطی کهن و نفیس نهج البلاغه و شروح گزیده‌ها و ترجمه‌های آن در کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۸۱ش، ص ۱۹. نسخه فاتح: دفتر عتیق موقوفات سلطان محمود اول، ۱۱۶۲ق، مجموعه یازما باغشمار در کتابخانه سلیمانیه استانبول، نسخه خطی ش ۲۴۲، گ ۳۵ر؛ دفتر فاتح کتبخانه سی، استانبول، محمود بک مطبعه سی، بی تا، ص ۲۳۷.

۳. به نظر نمی‌رسد که کاتب مورد نظر ما با ابوالمکارم محمود بن محمد بن ابوالمکارم بن محمد علوی حسنی واعظ (قرن ۷) مؤلف دقائق التأویل و حقائق التنزیل و بلائیل القلائل یا پدرش ابوالفضل محمد بن ابوالمکارم علوی

کتابت دو نسخه مزین از نهج البلاغه در فاصله دو سال نشان می‌دهد در زمان و مکانی که کاتب می‌زیست، این کتاب خواستارانی متمول داشت. خواستارانی که توأمان هم متن کتاب برایشان مهم بود و هم داشتن نسخه‌هایی زیبا از آن. نسخه‌های باقیمانده از قرون هفتم و هشتم نهج البلاغه به خوبی این نکته را روشن می‌کند. به جز محمد بن ابوالمکارم و فرزندش حسن چند کاتب دیگر می‌شناسیم که در این زمان نسخه‌های مکرر زیبا و نفیسی از نهج البلاغه را به خط خود نوشته‌اند. نفاست این نسخه‌ها به خوبی نشان می‌دهد که کاتبان از فروش کالای خود مطمئن بودند که رنج کتابت و هزینه تذهیب یک کتاب کلان را بر خود هموار می‌کردند.

به نوشته صفدی (د. ۷۶۴ق)، احمد بن یحیی سهروردی (۶۵۴-۷۴۱ق) خوشنویس مشهور شافعی مذهب اهل بغداد و شاگرد یاقوت مستعصمی، چهار نسخه از نهج البلاغه به خط خود کتابت کرده بود^۱ که اکنون یکی از آنها باقی مانده است.^۲

حسین بن محمد حسنی شیرازی یکی دیگر از آن کاتبان است که دو نسخه از نهج البلاغه به خط او می‌شناسیم: ۱. مورخ ۶۸۲ق در نجف اشرف به رسم خزانه «المخدوم؟ الاعظم الاعدل الاعلم سلطان... العالم، مهبط فیض رب العالمین... غیاث الحق و الدنيا و الدین». کاتب علاوه بر کتابت، نسخه را تذهیب نیز کرده است (دارالکتب مصر قاهره، ش ۴۸۴۰ ادب طلعت).^۳ ۲. مورخ ربیع الاول ۶۹۳ق در بغداد

۵۳۶

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

حسینی نویسنده رساله‌ای در امامت به فارسی در ۶۴۹ق پیوندی داشته باشد. چون در آن صورت شایسته بود که نام بقیه اجدادش را نیز همچون آنها به صورت کامل بنویسد و مخصوصاً نسبت علوی خود را ذکر کند. از سوی دیگر کاتب نسخه ما بر مذهب اهل تسنن است، اما آن دو نویسنده شیعیانی دوازده امامی بودند.

۱. اعیان العصر و اعوان النصر، ج ۱، ص ۴۱۵.
۲. مورخ شوال ۷۲۸ق، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۴۱۵۲. درباره این نسخه رک: فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۱۱، ص ۱۵۵-۱۵۶، ۴۳۲-۴۳۴؛

Aux origines du classicisme, pp. 403-406, 444-446, 593-594.

۳. متن انجامه او چنین است: «تمّ الكتاب فی الحضرة الشریفة المقدّسة النجفیة بمشهد مولانا و سیدنا أمیرالمؤمنین علی بن أبی طالب أخ الرسول و زوج البتول و والد أولاد الرسول - صلوات الله علیهم - و کتبه و ذهبه الحسين بن محمّد الحسنی فی شهر سنة إثنين و ثمانین و ستمائة هجرية».

درباره این نسخه رک: «نوادير المخطوطات فی مکتبة طلعت»، فؤاد سید، مجلة معهد المخطوطات العربية، س ۳، ش ۲، ربیع الثانی ۱۳۷۷ق، ص ۲۱۷-۲۱۸؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۲۰، ۳۱-۳۰ (مقدمه محمد ابوالفضل ابراهیم).

(کتابخانه ملک، ش ۱۷۹)^۱. هر دو نسخه مذهب و مزین هستند و به زیبایی تمام کتابت شده‌اند. به خط این کاتب یک نسخه از صحیفه سجادیه مورخ ربیع الآخر ۶۹۵ ق در موصل هم می‌شناسیم (کتابخانه مرعشی، ش ۳۶۸۵)^۲. این نسخه نیز آراسته و مزین است، اما در مقایسه با دو نسخه نهج البلاغه آرایش کمتری دارد.

دیگر کاتب مکرزنویس نهج البلاغه محمد بن محمد بن حسن بن الطویل الصفار الحلی ساکن واسط القصب است که دست کم ۱۴ نسخه از این کتاب را به خط خود نوشته بود. او در پایان نسخه‌ای که کتابتش در پنجشنبه ۱۲ جمادی الآخرة ۷۲۹ ق به اتمام رسیده، تصریح کرده است که این نسخه سیزدهمین نسخه نهج البلاغه به خط اوست (کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۸۶۰، گ ۱۳۱ ر). نسخه دیگری هم به خط او می‌شناسیم که کتابتش در روز شنبه ۲۳ ذی‌عده ۷۳۰ ق در واسط به انجام رسیده است (کتابخانه مدرسه خان یزد، ش ۸۱).^۳ هر دو نسخه خوشخط و مضبوط و مشکول هستند.

به هر حال همان طور که گذشت محمد بن ابوالمکارم نیز با فاصله زمانی کوتاهی دو نسخه از این کتاب را به خط خود نوشته بود. در مقایسه، نسخه فاتح از لحاظ تزئینات نفیستر و نسخه مرعشی از لحاظ اندازه بزرگتر است.

هر دو نسخه به خط نسخی آمیخته با تعلیق نوشته شده‌اند. عناوین آنها به خط ثلث جلی است که مایه‌های تعلیق دارد. این نوع عنوان‌نویسی معمولاً در نسخه‌های کتابت شده در ماوراءالنهر دیده می‌شود؛ اما لزوماً به معنای تعلق نسخه به آن منطقه نیست. در هیچ یک از دو نسخه به محل کتابت اشاره نشده، اما سبک تزئیناتشان این احتمال را تقویت می‌کند که هر دو در شمال غرب ایران (تبریز) نوشته شده باشند.

نسخه فاتح با سه صفحه مزین آغاز می‌شود. در مرکز صفحه عنوان، شمس مذهب بزرگی کشیده شده است. فضای طلایی داخل شمس مکان مناسبی برای نوشتن نام سفارش‌دهنده یا مالک نخست نسخه دارد، اما در زمان کتابت و تذهیب هیچ نامی

۱. فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک، ج ۱، ص ۷۸۶.

۲. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۱۰، ص ۸۱-۸۲؛ الصحیفه السجادیة الکامله، نسخه برگردان دستخط ابراهیم بن علی کفعمی، ص ۳۶-۳۷.

۳. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه خان (یزد - ایران)، ص ۵۵-۶۱.

درون آن نوشته نشده بود. یکی از مالکان بعدی نسخه پس از گذشت حدود دو قرن و نیم نام خود را در وسط این شمسه نوشته است. فضای دو کتیبه بالا و پایین این شمسه به نام کتاب و مؤلف اختصاص داده شده است: «کتاب نهج البلاغه من کلام / امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلم».

صفحات دوم و سوم به صورت قرینه تزئین شده‌اند. در دو کتیبه بالایی این صفحات به خط کوفی سفید رنگ حدیثی از پیامبر اسلام (ص) نوشته شده است: «التعظیم لامر الله / و الشفقة علی خلق الله». در دو کتیبه پایین چیزی نوشته نشده است. در فضای بین کتیبه‌های بالا و پایین با خطی جلی بسمله و چند کلمه نخست نهج البلاغه نوشته شده است. نوشتن تنها چند کلمه آغاز متن در دو صفحه افتتاحیه نسخه به خطی درشت غیرمعمول است؛ هر چند نمونه‌هایی مشابه آن سراغ داریم.^۱ صفحه عنوان جلد دوم کتاب با یک شمسه زرین در وسط و دو کتیبه در بالا و پایین تزئین شده که شیوه آن به کلی با تزئینات آغاز نسخه متفاوت است (گ ۱۰۸ر). در کتیبه آغاز جلد دوم به خط کوفی با رنگ سفید در زمینه زرین عبارت: «العزة لرب العزة» نوشته شده است (گ ۱۰۸پ).

در تمام نسخه جملات و عبارات متن با گلهای زرین کوچک تزئین شده است. عناوین نیز به خط جلی سرخ یا سبز رنگ نوشته شده است.

سه صفحه آغاز نسخه مرعشی نیز همانند نسخه پیشین به صورت کامل تزئین شده است. صفحه عنوان یک شمسه و دو کتیبه شامل نام کتاب و مؤلف دارد: «کتاب نهج البلاغه من کلام / امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب رضی الله عنه». در چهار کتیبه بزرگ صفحه دوم و سوم حدیث مشهوری از پیامبر اسلام (ص) نوشته شده است: «قال النبی المکی / علیه السلم / اطلبوا العلم / و لو بالصین». نمی دانیم به چه مناسبت کاتب یا مذهب این متن را برای آغاز کتاب نهج البلاغه انتخاب کرده است. ارتباط حدیث مکتوب در کتیبه نسخه فاتح نیز با کتاب چندان واضح نیست. هر دو عبارت خاص و در عین حال پرسش برانگیزاند.

۱. از جمله قرآنی سی پاره از دوره ایلخانی به اندازه بزرگ (۲۹×۴۰ سانتیمتر) که در دو صفحه افتتاحیه هر جزء آن بین تزئینات بالا و پایین تنها چند کلمه آغاز جزء با خطی بسیار درشت نوشته شده است. رک: حراج کریستیز، هنر جهان اسلام و هند، ۲۱ آوریل ۲۰۱۶م، کالای ش ۷۰؛ حراج ساتبیز، هنرهای جهان اسلام و هند، ۱۰ ژوئن ۲۰۲۰، کالای ش ۱۸.

در نسخه مرعشی احتمالاً برای کشیدن تزئینات آغاز جلد دوم سه صفحه خالی گذاشته شده است (گ ۱۱۴-۱۱۵)، ولی در نسخه فاتح این تزئینات کشیده شده است. جای چند عنوان در برگ ۱۹۰ پ نیز سفید مانده است.

عناوین به خط جلی و مثل نسخه فاتح یک در میان به رنگهای سرخ و سبز نوشته شده است. برخلاف نسخه فاتح، در صفحات دوم و سوم، بخش بیشتری از جملات نهج البلاغه (در مجموع سه سطر) نوشته شده است. در این نسخه نیز بین عبارات متن دوایر طلایی کوچکی کشیده شده، اما در مقایسه با نسخه فاتح هم تعداد آنها کمتر است و هم کم ظرفیت تر هستند.

اندازه اوراق نسخه فاتح ۲۴۰×۱۶۷ و اندازه متن آن ۱۶۳×۱۰۰ میلیمتر است. در مقابل اندازه اوراق نسخه مرعشی ۳۴۰×۲۵۰ و اندازه متن آن ۱۶۰×۲۱۵ میلیمتر است.

در نسخه فاتح بعضی از توضیحات شریف رضی درباره الفاظ و عبارات، حذف یا گاه مختصر شده است. مانند توضیحات عنوان بیشتر خطبه‌ها، برگ ۱۹ پ^۱ و مخصوصاً بخش «فصل نذکر فیه شیئاً من اختیار غریب کلامه المحتاج الی التفسیر» در قسمت کلمات قصار. این توضیحات در نسخه مرعشی آمده‌اند.

در نسخه فاتح برگ ۴۹ نونویس است و برگهای ۱۰۶^۲ و ۲۰۲ به اشتباه صحافی شده است. کاتب کلمه «شعر» را در برگ ۶۰ متفتنانه به خط کوفی سرخ رنگ نوشته است. همه نسخه تصحیح شده و حاشیه نویسی دارد.

در قرن نهم سخنانی از امیرالمؤمنین (ع) - شامل یک خطبه^۳ و دو روایت کوتاه - به پشت آخرین برگ نسخه افزوده شده است. در حاشیه این سخنان سه تک بیت به فارسی و عربی به خطی خوش نوشته شده است. نام نویسندگان این اشعار تراشیده شده است. این ابیات نیز احتمالاً در قرن نهم هجری نوشته شده‌اند:

۱. مقایسه شود با نسخه مرعشی، برگ ۲۲ پ - ۲۳ ر.

۲. جای صحیح این برگ بعد از برگ ۱۱۰ است.

۳. در مجامع حدیثی و متون روایی این خطبه یا مشابه آن را نیافتیم. غزالی بخش کوتاهی از آن را به عنوان کلام پیامبر نقل کرده است. رک: مشکاة الانوار، ص ۳۹-۴۰.

خطبه چنین آغاز می‌شود: «أه مَمَّا تَلَاظِمُ فِي صَدْرِي. أَوْ مَمَّا جَالُ بِهِ خَاطِرِي لَوْ وَجَدْتُ قَلْبًا...».

عزّی دوم و تأیید لصاحبه و طول عمر مع الأیام ممدود

عمرت از هر چه هست افزون باد حافظت کردگار بیچون باد

الهی دشمنت جایی بمیراذ که هیچش دوست بر بالین نباشد^۱
و یرحم الله عبداً قال آمینا.

تنها ۲۷ برگ نخست نسخه مرعشی حاشیه نویسی دارد. همه این حواشی هم از شرح ابن میثم بحرانی (د. ۶۸۹ق) بر نهج البلاغه نقل شده است. در بقیه اوراق نسخه به ندرت تصحیح کلمه یا عبارتی دیده می شود. یکی از خوانندگان متن در حاشیه کلمات مشکوک سه نقطه شک کشیده است.^۲ برگ ۱۵۸ مربوط به بخش کلمات قصار است که به اشتباه بین نامه ها صحافی شده است. بین برگ ۱۵۶ و ۱۵۸ چند برگ مربوط به نامه های ۲۸ تا ۳۱ از نسخه افتاده است.

حواشی برگهای آغاز و انجام نسخه از بین رفته، ولی بعداً وصالی و مرمت شده است. این کار پیش از قرن یازدهم انجام شده، چون بلاغ مقابله شیخ بهایی روی همین کاغذ مرمت نوشته شده است (گ ۴ پ). به جز این یک بار دیگر در دوران معاصر نیز آسیب بالای برگها ترمیم شده است. اوراق نسخه مرغوب و یکدست و نخودی رنگ است. صحافی نسخه نیز جدید است و جلد کنونی در کتابخانه آیت الله مرعشی تهیه شده است. کراسه های نسخه ۸ برگی است که شماره گذاری شده اند (مانند گ ۵۶، ۶۴ ر).

نسخه حسن بن محمد بن ابوالمکارم

حسن بن محمد بن ابوالمکارم نیز همچون پدرش خطاطی چیره دست و خوش ذوق بود. هر پنج نسخه ای که به خط او می شناسیم به زیبایی و با مهارت تزئین شده اند و نمونه هایی برجسته از هنر دوره خود محسوب می شوند.

۱. از سروده های سعدی.

۲. مانند گ ۹، ۱۸، ۳۰، ۴۱، ۴۷، ۴۹، ۵۵، ۶۱، ۷۸، ۹۰، ۱۶۳ پ.

ذکر کلمه خطاط در انجامه دو نسخه او نشان می‌دهد که پیشه این خاندان کتابت و خطاطی بود. او همچنین مذهب بود و در انجامه دو نسخه تصریح کرده که تزئینات نسخه را نیز خود انجام داده است.

۱. ترجمه سیرت نبوی، مورخ ۷۰۴ ق. کاتب در انجامه نام خود را به صورت «ابوالمکارم حسن بن محمد بن ابی المکارم الخطاط» ذکر کرده است. طبق توصیف فهرست، صفحه اول نسخه به صورت کامل تذهیب شده و صفحات دوم و سوم چهار کتیبه مذهب با خط کوفی دارد (کتابخانه ملی آلبانی، ش. An IX/1 E).^۱

۲. کلیله و دمنه^۲، طبق انجامه «ابن المکارم حسن» این نسخه را در سال ۷۰۷ ق نوشته و خود تذهیب کرده است.^۳ نسخه با دو صفحه مصور و دو صفحه مذهب آغاز می‌شود و در مجموع شامل ۶۷ تصویر است. نوره تیتلی این نسخه را به دوران حکومت آل اینجو و شیراز منسوب کرده است؛^۴ اما الین رایب این نظر را قابل تأمل دانسته و تزئینات نسخه را بیشتر مشابه نسخه‌های تبریز توصیف کرده است.^۵

این نسخه زمانی در کتابخانه سلطان بایزید دوم عثمانی نگهداری می‌شد و یادداشت کوتاه معرفی کتاب در آغاز نسخه به خط عطوفی - کتابدارش - نوشته شده است. مهر بایزید در آغاز و انجام نسخه به عمد از بین رفته است (کتابخانه بریتانیا، ش. Or. 13506).

۳. الاشارات و التنبیهاث ابن سینا که مشترکاً به خط او و پزشکی به نام عزالدین عبدالرحیم کتابت شده است.^۶ این نسخه نیز به خطی خوش نوشته و به زیبایی تزئین

۱. فهرس المخطوطات الاسلامیة بالمکتبة الوطنیة الالبانیة فی تیرانا، ص ۳۲۴-۳۲۵.

۲. با تشکر از دوست گرامی آقای علی صفری آق قلعه بابت معرفی این نسخه و ارسال تصویر آن.

۳. «حزبه و ذهبه العبد الراجی الی رحمة الله ابن المکارم، حسن فی سنة ۷۰۷».

4. "An illustrated Persian text of Kalila and Dimna dated 707/1307-8", Norah M. Tittley, pp. 42-61; *Miniatures from Persian manuscripts*, pp. 6-7.

5. *The look of the book: Manuscript production in Shiraz 1303-1425*, p. 359.

۶. انجامه این نسخه جالب است: «تمت المجموعة النادرة العجیبة تحریراً و تذهیباً مشتملة بخطین أقلها بخط أكبرها تحریراً و تذهیباً المولی المعظم، بقراط الأعظم، بطلمیوس أجل، فیلقوس أكمل، حامی الأسقطسات، ماحی العلات، حافظ الأرواح، حاضر الأشباح، مسیح العصر بالبراهین، ملك الأطباء المشهبین، عز الملة و الدین، بهاء الاسلام و المسلمین، مداوی الملوك و السلاطین، عبدالرحیم - زیدت فضایله و معالیه - و أكثرها بخط أقل عباد الله تعالی حسن بن محمد بن ابی المکارم أحسن الله حاله فی سنة ۹۷۲۷».

شده است. تاریخ کتابت نسخه دستکاری شده است (۷۰۲ یا ۷۲۷؟). نسخه از آغاز افتادگی دارد و شامل نمط اول تا پایان نمط دهم کتاب است. این نسخه پیشتر در یک مجموعه شخصی در ایران نگهداری می‌شد؛ اما متأسفانه به سرقت رفت و از حراج ساتبیز لندن سر درآورد (حراج هنرهای جهان اسلام، ۷ اکتبر ۲۰۱۵م، کالای ش ۲۱۹).^۱

۴-۵. او دو نسخه دیگر شامل نهج البلاغه و مجموعه‌ای از روایات و دعاها و اشعار منقول از امیرالمؤمنین (ع) را نیز به زیبایی کتابت کرده که محتوای بیشتر بخشهایشان شبیه است.^۲ نسخه اول در کتابخانه مدرسه مروی تهران، ش ۸۰۳ نگهداری می‌شود و کاتب در انجامه برگ ۵ نام خود را به صورت «ابن المکارم، حسن بن محمد الخطاط» نوشته است.^۳ نسخه دوم در کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، ش ۳۶۷۰ محفوظ است. این نسخه انجامه ندارد، اما بدون تردید به واسطه مشابهت خط و تزئینات و نوع صفحه‌آرایی خط همو است.^۴ همچنین اندازه هر دو نسخه و فضای نوشتاری صفحات آنها یکسان است: نسخه مروی: ۲۰/۸ × ۱۱/۵ و ۸ × ۱۶/۵؛ نسخه مرعشی: ۲۳ × ۱۱/۵ و ۱۶ × ۱۶/۵.^۵

استفاده از تعبیر «المجموعه النادرة العجیبة» به جای نام کتاب نشان می‌دهد که کاتب به جز کتاب ابن سینا رساله‌های دیگری را نیز در این نسخه کتابت کرده بود. رساله‌هایی که به دلیل افتادگیهای نسخه نامعلوم هستند.

1. <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2015/arts-islamic-world-l115223/lot.219.html>

۲. این دو نسخه پیشتر در این منابع و پژوهشها معرفی شده‌اند:

نسخه مرعشی: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۱۰، ص ۶۱-۶۲؛ «ما تبقی من مخطوطات نهج البلاغه (۲)»، السید عبدالعزیز الطباطبایی، تراثنا، س ۲، ش ۷، ربیع الثانی - رمضان ۱۴۰۷ق، ص ۲۱-۲۲؛ نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغه، ج ۷، ص ۳۲۱؛ نسخه‌های خطی کهن و نفیس نهج البلاغه و شروح گزیده‌ها و ترجمه‌های آن در کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۸۱ش، ص ۲۱.

نسخه مروی: وقفنامه مدرسه مروی، مورخ ۱۲۳۱ق، منتشرشده در «وقف‌نامه مدرسه مروی تهران»، ص ۶۴؛ فهرست کتابخانه مدرسه مروی، ۱۲۸۷ق، گ ۱۳؛ فهرست کتابخانه مدرسه مروی، ۱۳۰۷ق، ص ۱۲؛ فهرست کتابخانه مدرسه مروی، ۱۳۲۰ق، گ ۱۴؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه مروی تهران، رضا استادی، ۱۳۷۱ش، ص ۳۰۹-۳۱۰.

۳. متن کامل انجامه او چنین است: «و صلی الله علی محمد و آله و صحبه الطیبین. تمت التفاسیر المرتضویة من کلام امیرالمؤمنین علی علیه السلم بعون الله و حسن توفیقه و سلم تسلیماً... (یک کلمه پارگی) کثیراً علی یدی العبد النحیف ابن المکارم، حسن بن محمد الخطاط» (گ ۵ر).

۴. حدس سید عبدالعزیز طباطبایی درباره کتابت این نسخه در یمن یا ترکیه و همچنین نظر محمدباقر محمودی درباره کتابت آن در قرن نهم صحیح نیست. رک: «ما تبقی من مخطوطات نهج البلاغه (۲)»، ص ۲۱؛ نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغه، ج ۷، ص ۳۲۱.

۵. مقایسه تصاویر دو نسخه به وضوح، یکی بودن کاتب آنها را نشان می‌دهد. رک: پایان مقاله.

نسخه مروی ۵۹ برگ و نسخه مرعشی ۱۸۳ برگ^۱ دارد. از هر دو نسخه برگهای قابل توجهی افتاده؛ اما فهرستی که کاتب در آغاز هر دو نسخه نوشته راهنمای خوبی برای اطلاع از وضعیت اصلی آنهاست.^۲ مقایسه فهرست دو نسخه به روشنی نشان می‌دهد که کاتب در نظر داشت که نسخه‌های مکرری از این مجموعه روایات و اشعار را کتابت کند. به همین دلیل است که در کتیبه‌های آغازین نسخه مروی آن را «کتاب المجموعة النادرة من تألیف امیرالمؤمنین و امام / المتقین علی ابن ابی طالب علیه السلام» نامیده است. این نامگذاری مشابه نامی است که کاتب در انجامه نسخه الاشارات و التنبيهات استفاده کرده و آن نسخه را نیز به اسم «المجموعة النادرة العجیبة» خوانده است.^۳

۱. طبق برگ شماری قدیمی، نسخه ۲۱۴ برگ داشته است و بعد از برگهای ۲۱ (۵ برگ)، ۲۲ (۲ برگ)، ۳۲ (۶ برگ)، ۳۴ (۱ برگ)، ۳۸ (۱۰ برگ)، ۱۳۹ (۶ برگ) و ۱۸۳ (برگ آخر موجود) افتادگی دارد.

۲. فهرست آغاز نسخه مروی به خط کاتب اصلی نسخه است؛ اما فهرست نسخه مرعشی رونوشتی از روی خط کاتب است. مرمت‌های سه برگ آغاز نسخه این گمان را تقویت می‌کند که فهرست اصلی کاتب نسخه آسیب دیده بود و احتمالاً سه قرن بعد - در قرن دهم هجری - این برگها مرمت و فهرست نیز با شمایل جدیدی در آغاز نسخه بازنویسی شده است.

در زمان مرمت دو ورق نارنجی رنگ به آغاز نسخه افزوده و برگ سوم نسخه نیز با همین کاغذ متن و حاشیه شده است. دو صفحه اول به صورت کامل تزئین شده است. برگ ۱پ با جدولهای مذهب و مرصع و شمشه زرینی که وسط آن نادعلی نوشته شده است («ناد علیاً مظهر العجایب تجده عوناً لک فی النوائب کل هم و غم سینجلی بولایتک یا علی یا علی یا علی»). برگ ۲ر فهرست مطالب نسخه است که به صورت شش ردیف جدول دو ستونی به رنگهای سفید و سرخ و سیاه بر زمینه طلایی نوشته شده و به همین دلیل بعضی از آنها کم رنگ و سخت خوان شده است. مشابهت عناوین این فهرست با نسخه مروی نشان می‌دهد که در زمان مرمت هنوز فهرست اصلی نوشته شده به خط کاتب اصلی باقی مانده بود. در این زمان اطلاعات آن برگهای فرسوده در قالبی جدید در آغاز نسخه نوشته و تزئین شده است. در این صفحه تنها کتیبه کوچک لاجوردی و طلایی رنگ بالای صفحه متعلق به زمان کتابت نسخه است و همان طور که گذشت بقیه تزئینات حدود سه قرن بعد به آن افزوده شده است. یک صفحه‌ای بودن فهرست نسخه مرعشی (برخلاف دو صفحه‌ای بودن فهرست نسخه مروی) نیز نشانه دیگر نونویس بودن این فهرست چند قرن بعد از کتابت متن اصلی است.

۳. به دلیل نونویس بودن فهرست برگهای آغازین نسخه مرعشی، نام مجموعه در این نسخه با نسخه مروی تفاوت دارد و در کتیبه بالا و پایین فهرست مطالب نسخه چنین نوشته شده است: «هذه مجموعة تشتمل علی جمیع کلام / امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام» (گ ۲ر). بخشهای باقیمانده در نسخه مروی مشخص می‌کند که افتادگیهای نسخه مربوط به قبل از زمان نوشتن این فهرست است.

جدول مقایسه مطالب دو نسخه مروی و مرعشی بر اساس فهرست آغاز آنها

فهرست نسخه مروی	فهرست نسخه مرعشی
الأول كتاب فى تفاسير القرآن من كلام اميرالمؤمنين	الأول كتاب التفاسير المرتضوية
والآخر النصف الأول من كتاب نهج البلاغة	والآخر النصف الأول من كتاب نهج البلاغة
والآخر النصف الأخير من كتاب نهج البلاغة	والآخر النصف الثانى من كتاب نهج البلاغة
والآخر كتاب المناجات على طريق النثر أيضاً من كلامه	والآخر كتاب المناجاة أيضاً من كلامه
والآخر كتاب الوصايا لابنه اميرالمؤمنين حسن، على طريق النثر	-
والآخر كتاب الوصايا لابنه اميرالمؤمنين حسين، على طريق النثر	-
والآخر كتاب نثر اللالى أيضاً من كلامه	والآخر كتاب نثر اللالى أيضاً من كلامه
والآخر كتاب كلمات المائة من كلامه أيضاً	والآخر كتاب كلمات المائة من كلامه أيضاً
والآخر كتاب المناجات على طريق النظم أيضاً من تأليفه	-
والآخر كتاب الوصايا لابنه اميرالمؤمنين حسن، على طريق النظم	والآخر كتاب الوصايا لابنه اميرالمؤمنين حسن عليه السلام
والآخر الوصايا لابنه لأميرالمؤمنين حسين، على طريق النظم	والآخر كتاب الوصايا لابنه اميرالمؤمنين حسين
والآخر الهجويات على طريق النظم أيضاً من تأليفه	-
والآخر كتاب المعشرات على ولاء حروف التهجى اولاً و آخراً	والآخر كتاب المعشرات على ولاء حروف التهجى
والآخر كتاب المراثى أيضاً من كلامه على طريق النظم	والآخر كتاب اشعار المختلفة أيضاً من كلامه
والآخر فى المقاتل فى شأن اصحابه رضى الله عنه	-
والآخر كتاب من منظوماته فى كل باب	-

۵۴۴

آينه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

بخشهای باقیمانده در دو نسخه به این شرح است:

نسخه مروی: التفاسیر المرتضویة که بیشتر متن افتاده است (۲ پ - ۵ ر)، المناجاة المرتضویة، با افتادگی از آغاز (۷ ر - ۹ پ)، کتاب الوصایا علی طریق النثر لابنه امیرالمؤمنین حسن (۱۰ پ - ۱۲ ر)، کتاب الوصایا علی طریق النثر لابنه امیرالمؤمنین حسین علیهما السلام (۱۲ پ - ۱۴ ر)، نثر اللآلی تألیف فضل بن حسن طبرسی (د. ۵۴۸ ق) (۱۴ پ - ۱۸ ر)، کلمات المائة عمرو بن بحر جاحظ (د. ۲۵۵ ق) (۱۸ پ - ۲۰ ر)، کتاب المناجات علی طریق النظم (۲۰ پ - ۲۲ ر)، کتاب الوصایا علی طریق النظم لابنه امیرالمؤمنین حسن رضی الله عنهما (۲۲ پ - ۲۶ ر)، کتاب الوصایا علی طریق النظم لابنه امیرالمؤمنین حسین رضی الله عنهما (۲۶ پ - ۲۸ ر)، کتاب الهجویات علی طریق النظم (۲۸ پ - ۳۱ ر)، کتاب المعشّرات علی ولاء حروف التهجی اولاً و آخراً ایضاً من تصانیفه (۳۱ پ - ۴۴ پ)، کتاب المراثی علی طریق النظم ایضاً من کلام امیرالمؤمنین علیه السلام و بخشی از سایر منظومات امام که به دلیل افتادگی و جا به جایی اوراق آخر نسخه به دقت قابل تفکیک نیستند (۴۵ ر - ۵۹ پ).

۵۴۵

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

نسخه مرعشی: التفاسیر المرتضویة، با افتادگی از انجام (۲ پ - ۲۲ پ)؛ نهج البلاغه، با افتادگی از انجام (۲۳ ر - ۱۳۹ پ)، کتاب المناجاة من کلام امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب کرم الله وجهه (۱۴۰ پ - ۱۴۴ ر)، نثر اللآلی^۱ (۱۴۵ پ - ۱۴۹ پ)، الوصایا لابنه امیرالمؤمنین حسن بن علی علیهما السلام، با افتادگی از آغاز (۱۵۰ ر - ۱۵۱ پ)، الوصایا لابنه امیرالمؤمنین حسین بن علی رضی الله عنهما و کرم وجههما^۲ (۱۵۲ پ - ۱۵۳ پ)، کتاب المعشّرات (۱۵۴ پ - ۱۶۷ پ)، کتاب اشعار المختلفة ایضاً من کلامه (۱۶۸ ر - ۱۸۳ پ)، نقوش خواتیم امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب که تنها نیمی از آن در نسخه باقیمانده است (۱۸۳ پ).

طبق فهرست آغاز نسخه‌ها، مفصل‌ترین بخش هر دو نسخه نهج البلاغه بود. به این ترتیب مهم‌ترین بخش مفقود نسخه مروی هم همین کتاب است. اما شباهت ضبطهای سایر

۱. در انجامه با نام «کتاب نثر اللآلی فی الایام و اللیالی» خوانده شده است (۱۴۹ پ).

۲. محمدباقر محمودی این وصیت را بر اساس همین نسخه و سایر منابع منتشر کرده است. رک: نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغه، ج ۷، ص ۳۱۶-۳۲۱.

بخشهای دو نسخه، ما را مجاب می‌کند که متن نهج البلاغه مفقود نسخه مروری را نیز مشابه متن نسخه مرعشی در نظر بگیریم. در این خصوص در ادامه صحبت خواهیم کرد.

معرفی همه بخشهای این مجموعه و ریشه‌یابی اصالت و بررسی نسخه‌های مشابه آنها از حوصله این مقاله بیرون است و نیاز به پژوهش گسترده دیگری دارد؛ مخصوصاً که مأخذ اکثر روایات و اشعار در نسخه مشخص نشده است. بعضی از آنها مانند نثر الالکی و الكلمات المائة جاحظ رساله‌های مشهوری هستند؛ اما درباره شماری دیگر مخصوصاً بیشتر اشعار، کمتر می‌دانیم و لازم است که صحت انتسابشان به امیرالمؤمنین (ع) بررسی شود. برای نمونه المعشرات مجموعه ۲۹ غزل ده بیتی به ترتیب حروف الفباست که حرف اول و آخر هر بیتش یکی است. اگر چه این غزلیات سروده علی بن عبدالغنی حُصَری قیروانی (۴۸۸ق) است^۱؛ اما در هر دو نسخه به امیرالمؤمنین (ع) نسبت داده شده است.^۲ منشاء این انتساب به هیچ روی مشخص نیست؛ زیرا در چند نسخه دیگر این اشعار که در آغاز قرن هشتم هجری در ایران کتابت شده، هیچ نامی از سراینده نیامده است.^۳

۵۴۶

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهار و اسفند ۱۴۰۳

نخستین کتاب مجموعه‌ای از روایات تفسیری امیرالمؤمنین (ع) و امام صادق (ع) و امام رضا (ع) و بعضی از مشایخ صوفیه است که غالباً صبغه عرفانی دارد. از لحاظ کثرت، روایات منقول از امام جعفر صادق (ع) بیشترین تعداد را شامل می‌شود؛ اما مشخص

۱. او احتمالاً مبتکر سرودن این نوع شعر بود. درباره این اشعار و متن آنها رک: أبو الحسن الحصری القیروانی، ص ۲۰۵-۲۴۰.

۲. در نسخه مرعشی: فهرست آغاز نسخه به خط کاتب (گ ۲)، «تمت الأشعار المعشرة علی ولاء حروف التهجی من کلام امیرالمؤمنین و امام المتقین» (گ ۱۶۷پ). و در نسخه مروری: «و الآخر کتاب المعشرات علی ولاء حروف التهجی اولاً و آخراً» (گ ۲)، «کتاب المعشرات علی ولاء حروف التهجی اولاً و آخراً ایضاً من تصانیفه» (گ ۳۱پ)، «تم کتاب المعشرات علی ولاء حروف التهجی اولاً و آخراً ایضاً من کلام امیرالمؤمنین و امام المتقین علی بن ابی طالب کرم الله وجهه و رضی عنه» (گ ۴۴پ).

۳. نسخه‌ای مورخ ۷۱۵ق در اصفهان به خط ابوالمحاسن محمد بن سعد بن محمد مشهور به ابن ساوجی در ۷۱۵ق در اصفهان (کتابخانه اصغر مهدوی، ش ۵۹۲. رک: نشریه نسخه‌های خطی، ج ۲، ص ۱۲۶-۱۲۷)، نسخه‌ای کتابت شده ضمن سفینه تبریز، مورخ ۷۲۱ق، گ ۱۰۲پ - ۱۰۴ر (رک: «سفینه تبریز کتابخانه‌ای بین‌الدفتین»، ص ۵۱) و نسخه‌ای از قرن هشتم با ترجمه زین‌نویس ابیات به فارسی (کتابخانه نورعثمانیه استانبول، ش ۴۰۲۵/۲، گ ۱۵ - ۳۵پ).

نیست که کاتب چرا آن را به نام التفاسیر المرتضویة خوانده است.^۱ اگرچه راوی نخست کتاب فضل بن حسن طبرسی (۵۴۸ق) - دانشمند مشهور شیعی - است؛ اما مؤلف کتاب و سایر راویان اهل سنت هستند. طبرسی کتاب را در شعبان ۵۲۴ق از استادش موفق بن عبدالله عارف نوقانی^۲ روایت کرده است. طبرسی به عامه مذهب بودن این استادش در کتاب اعلام الوری اشاره کرده است.^۳

با توجه به اسانید منقول در متن، کتاب احتمالاً تألیف ابوبکر محمد بن عبدالله بن عباس بلخی واعظ مشهور به صقار باشد که در قرن چهارم می زیست. به جز سلسله سند روایت آغاز کتاب، در متن سه بار به نقل از او اقوالی از مشایخ صوفیه با ذکر سند نقل شده است.^۴

نسخه دیگری از این کتاب می شناسیم که ضمن مجموعه ای از کتابهای صوفیانه در ربیع الآخر ۶۸۱ق به خط عثمان بن محمد شیرازی کتابت شده است (کتابخانه مراد بخاری استانبول، ش ۳۲۴/۱، گ ۱ - پ ۴۱).^۵

سند آغاز کتاب چنین است:

أخبرنا الشيخ الإمام الأجل العالم الزاهد أمين الدين ثقة الإسلام أبو علي الفضل بن الحسن الطبرسي^۶ رحمه الله عليه، قال أخبرني القاضي الإمام الموفق بن عبدالله

۱. نسخه مرعشی، گ ۲ (الأول كتاب التفاسير المرتضوية)؛ نسخه مروی، گ ۲ (الأول كتاب في تفاسير القرآن من كلام امير المؤمنين)، گ ۶ (تمت التفاسير المرتضوية من كلام امير المؤمنين علي عليه السلام).
۲. درباره او رک: المنتخب من السياق لتاريخ نيسابور، ص ۷۵۲-۷۵۳.
۳. اعلام الوری باعلام الهدی، ج ۲، ص ۵۳.
۴. «سمعت ابابكر الواعظ البلخي، قال سمعت يحيى بن معاذ الرازي، يقول دخل علي حمزة بن حمزة العلوي» (نسخه مرعشی، گ ۳ پ)؛ «قال اخبرنا ابوبكر الواعظ، قال اخبرنا ابومروان عبد الملك بن محمد القاضي، قال حدّثنا محمد بن سليمان الباغندي، قال حدّثنا هشام بن خالد، قال حدّثنا الوليد بن مسلم، عن طلحة بن عمرو المكي، عن عطاء بن ابي رباح، عن ابن عباس» (گ ۸ ر)؛ «سمعت ابابكر البلخي، يقول سمعت ابابكر الشبلي» (گ ۹ پ).
- با توجه به زمان زندگی و مرگ ابوبکر شبلی (۲۴۷-۳۳۴ق)، و ابومروان عبد الملك بن محمد مدنی، قاضی مدینه الرسول (د. ۳۵۳ق. رک: تاریخ الاسلام، ج ۸، ص ۵۸)، ابوبکر واعظ بلخی نمی تواند به صورت مستقیم از یحیی بن معاذ رازی (د. ۲۵۸ق) روایت کند. بنابراین احتمالاً یک واسطه در این جا افتاده است.
۵. مختارات من المخطوطات العربية النادرة في مكتبات تركيا، ص ۵۴۲ (با نام كتاب في التصوف).
۶. هر دو نسخه: الطبري. در نسخه مراد بخاری هم به همین صورت خطا ضبط شده است.

العارف النوفانی فی شعبان سنة أربع و عشرين و خمسمائة، قال حدّثنی الشیخ الإمام الحافظ أبو محمد الحسن بن أحمد السمرقندی، قال أخبرنی الحاکم الزکی أبو عبد الله عبد الرحمن بن محمد بن جعفر النیسابوری رضی الله عنه فی محرم سنة تسع و ثلاثین و أربعمائة، قال أخبرنا الشیخ أبو بکر محمد بن عبد الله بن عباس البلخی الواعظ المعروف بالصفار قدم علينا بنیسا بور حاجاً، قال حدّثنا أبو نصر محمد بن عبد الله، قال حدّثنی أبو عبد الله، قال حدّثنا عبد الله بن أحمد بن عامر^۱، قال حدّثنا أبا، قال حدّثنا الرضا علی بن موسی، عن أبيه موسی، عن أبيه جعفر، عن أبيه محمد، عن أبيه علی، عن أبيه الحسين، عن أبيه علی بن أبي طالب رضوان الله عليه و عليهم اجمعين».

اگر از متنهای کتابت شده در دو نسخه بگذریم، هر دوی آنها پرتذهیب و مجلل هستند: صفحات آغازین هر دو نسخه - شامل فهرست مطالب - به صورت کامل و هر کدام به شکلی خاص تذهیب شده است. دو صفحه افتتاحیه دارای چهار کتیبه است که با جدولهای منقش به هم وصل شده اند. در کتیبه های نسخه مروی آیه ای از قرآن به خط ثلث زرین نوشته شده است: «بسم الله الرحمن الرحيم / قال الله تبارک و تعالی / انما ولیکم [الله و رسوله / و الذین آمنوا] الآیة»^۲. اما در نسخه مرعشی کتیبه های بالا فارسی و کتیبه های پایین عربی است و همه به خط کوفی تزئینی نوشته شده اند. از چهار کتیبه آغازین این نسخه دو کتیبه به عمد بریده شده و از کتیبه های باقیمانده در بالا: «... ستایشگر مهربان» (گ ۳) و در پایین: «قال النبی علیه السلام» (گ ۲) خوانده می شود.

هر رساله با یک کتیبه مذهب شامل بسمله یا نام رساله یا عبارات دعایی آغاز می شود^۳ و معمولاً با دو مثلث قرینه مزین خاتمه می یابد.^۴ در این میان دو کتیبه نسخه مرعشی از این

۵۴۸

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۱. عبد الله بن احمد بن عامر طائی کسی است که همه طرق روایت صحیفة الرضا به او باز می گردد و او هم این کتاب را از طریق پدرش از امام رضاع) روایت کرده است. طبرسی از طریق مشایخ دیگر خود نیز صحیفة الرضا را از همین شخص روایت کرده است. برای طرق مختلف روایت این کتاب رک: مقدمه صحیفة الامام الرضا، ص ۱۴-۲۶، ۳۹.

۲. این کلمات در نسخه فرسوده شده است.

۳. نسخه مروی، گ ۱۱، پ ۱۳، پ ۱۵، پ ۱۹، پ ۲۰، پ ۲۳، پ ۲۷، پ ۲۹، پ ۳۲؛ نسخه مرعشی، گ ۲۳، پ ۷۴، پ ۱۴۰، پ ۱۴۵، پ ۱۵۲، پ ۱۵۴، پ ۱۶۸.

۴. نسخه مروی، گ ۵، پ ۹، پ ۱۲، پ ۱۴، پ ۱۸، پ ۲۰؛ نسخه مرعشی، گ ۷۳، پ ۱۴۴، پ ۱۴۹، پ ۱۵۳.

جهت با بقیه متفاوت است که به زبان فارسی و خط کوفی نوشته شده است: «بنام ایزد بخشاینده» (آغاز جلد دوم نهج البلاغه، گ ۷۴ پ)،^۱ «بنام ایزد بخشاینده بخشایشگر» (آغاز نثر الالکی، ۱۴۵ پ). کاتب همین عبارت را در کتیبه آغازین نسخه کلیده و دمنه هم نوشته است (گ ۴ پ). شباهت این کتیبه‌ها مؤید دیگری است که نسخه بدون انجامه کتابخانه مرعشی، به خط حسن بن محمد بن ابوالمکارم نوشته شده است.

در هر دو نسخه یک یا دو صفحه پیش از شروع بعضی از رساله‌ها، تزئیناتی مانند شمسه، ترنج یا لوح کوچک برای نوشتن نام و مشخصات آن رساله کشیده شده است. سعی شده که تزئین این صفحات با هم متفاوت باشد.^۲ عناوین به تناوب به رنگهای طلایی تحریردار و گاه بی تحریر، سرخ، سبز و گاه آبی نوشته شده است. جدولهای نسخه نیز به همین رنگ آبی است. این رنگ در بیشتر برگها در اثر مرور زمان کم رنگ شده است.

کاتب برای کتیبه‌های دو صفحه پایانی هر دو نسخه دو بیت از سروده‌های محمد بن ادریس شافعی (د. ۲۰۴ ق) در مدح اهل بیت را انتخاب کرده است. متأسفانه صفحه آخر هر دو نسخه افتاده و در نتیجه تنها کتیبه‌های حاوی مصراع اول هر دو بیت باقی مانده است:

رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الْمَعِيشَةِ سُؤْلِي [و اعْفُ عَنِّي بِحَقِّ آلِ رَسُولِ]
 و اسقني شربةً بكفِّ علي [سئيد الاوصياء زوج بتسول]
 در نسخه مرعشی آخرین نامه نهج البلاغه با این عنوان ضبط شده است: «زیادة من نسخة كتبت على عهد المصنف رضي الله عنه و من كتاب له لما استخلف الى امراء الأجناد» (گ ۱۲۸ ر). در هیچ یک از نسخه‌های پدر کاتب - محمد بن ابوالمکارم - این توضیح نوشته نشده، اگرچه همین خطبه در هر دو نسخه آمده است.^۳

۱. در کتیبه آغاز نهج البلاغه، بسمله نوشته شده است (۲۳ پ).

۲. نسخه مروی، گ ۱۱ ر (آغاز کتاب الوصایا علی طریق النثر)؛ نسخه مرعشی، گ ۲۳ ر (آغاز نهج البلاغه: «النصف الاول من كتاب نهج البلاغه ايضاً من ادبه»). متن دیگری نیز در این صفحه نوشته شده بود که آن را با طلا پوشانده‌اند، گ ۷۴ ر (آغاز جلد دوم نهج البلاغه)، گ ۱۴۰ ر (کتاب المناجاة)، گ ۱۴۵ ر (آغاز نثر الالکی)، گ ۱۵۲ ر (آغاز کتاب الوصایا لابنه حسین)، گ ۱۵۴ ر (آغاز کتاب المعشرات).

۳. برای مقایسه رک: فاتح، گ ۱۷۹ پ؛ مرعشی، گ ۱۹۱ ر که اساساً عنوان این نامه نانوشته رها شده است.

دستکاریهای اعتقادی دعاهای نهج البلاغه^۱

یکی از وجوه تمایز متون اهل سنت و تشیع دعاهایی است که برای خلفای راشدین و صحابه ذکر می‌کنند. معمولاً اهل سنت برای خلفا و صحابه از دعای «رضی الله عنه» و برای امیرالمؤمنین (ع) از دعاهای «رضی الله عنه» و «کرم الله وجهه» استفاده می‌کنند. اما شیعیان نام سه خلیفه اول را بدون دعا و نام امیرالمؤمنین (ع) را با دعای «علیه السلام» که در اصطلاح سلام یا تسلیم خوانده می‌شود، همراه می‌کنند. متون شیعه در استفاده از دعای اخیر برای امیرالمؤمنین (ع) متفق هستند، به طوری که استفاده از آن به عنوان نشانه شیعیان تلقی می‌شد، اما این مطلب بین اهل سنت مسئله‌ای اختلافی است.

اختلاف جدی دیگر در باب حکم شرعی همراه کردن آل پیامبر در صلوات بر او و جواز صلوات و سلام بر غیر انبیاء است؛ به طوری که محدثان و فقهای اهل سنت از قرن اول هجری درباره این موضوع اظهار نظر کرده‌اند.^۲

هنوز پژوهش‌های جامعی درباره سابقه و سیر استفاده از این دعاها انجام نشده است. دشواری عمده چنین پژوهشی در آن است که کاتبان در گذشته و مصححان در روزگار ما به دلخواه این دعاها را مطابق اعتقادات خود عوض می‌کردند و می‌کنند. حتی فراتر از این گروهی از قداما افزودن دعاهای مناسب به متن را از آداب کتابت می‌دانستند و به این ترتیب جواز تغییر در متن بر اساس اعتقادات خود را صادر می‌کردند. برای نمونه ابن جماعه کِنانی (د. ۷۳۳ق) یکی از آداب کتابت را این می‌دانست که برای صحابه - مخصوصاً بزرگان ایشان - دعای «رضی الله عنه» یا «رحمه الله» نوشته شود و نه چیزی دیگر؛ چون صلوات و سلام بر غیر انبیاء و ملائکه جایز نیست.^۳ و در نقطه مقابل

۵۵۰

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهار و اسفند ۱۴۰۳

۱. با تشکر از دوستان گرامی رسول جزینی، عبدالله غفرانی و مسعود مهدی‌زاده که نکات مفیدی برای تکمیل این بخش از مقاله تذکر دادند.

۲. برای نظرات مختلف علمای اهل سنت درباره صلوات بر غیر پیامبر رک: حکم صلاة و سلام علی غیر الانبیاء و اختلاف العلماء فیہ، ابوالقاسم ماجد حسین القادری الرضوی، بی‌جا، ۲۰۱۵م. در این جزوه اقوال محدثان، متکلمان، فقها و مفسران چهار مذهب اهل سنت به صورت تاریخی جمع شده است.

۳. تذکره السامع و المتکلم فی أدب العالم و المتعلم، ص ۱۳۰-۱۳۱. و مشابه آن در دیگر کتابهای آداب کتابت حدیث مانند مقدمه ابن الصلاح و محاسن الاصطلاح، ص ۳۷۲ (که ابن صلاح شهرزوری افزودن صلوات در متون را مجاز می‌دانست، حتی اگر در اصل نیامده باشد)؛ الدرر النضید فی أدب المفید و المستفید، ص ۴۲۹-۴۳۱.

حسین بن عبدالصمد عاملی (د. ۹۸۴ق) - عالم مشهور شیعی - به کاتبان سفارش می‌کرد که صلوات بر پیامبر و اهل بیتش را حتماً به صورت کامل کتابت کنند؛ حتی اگر در متن اصلی چنین نباشد.^۱

دشواری دیگر مربوط به محدود بودن نسخه‌های کهن موجود از آثار امامی است تا بتوان بر اساس آنها سیر این دعاها را به دقت بررسی کرد.

در متون متقدم شیعه اشاره‌ای دال بر آن که «تسلیم» نشانه شیعیان به شمار می‌رود، نیست. برعکس معمولاً در متون اهل سنت ذکر تسلیم برای امیرالمؤمنین (ع) و به طور کلی برای فردی غیر از پیامبر به صورت مستقل به عنوان نشانه روافض (شیعه) و البته بدعت معرفی شده است.^۲ اگرچه از زمان نخستین فقهای اهل سنت نظرات گوناگونی درباره نحوه صلوات بر پیامبر و مشارکت خاندانش در آن مطرح شده بود؛ اما از مجموع آنها چنین بر می‌آید که حساسیت بر سلام مستقل بر امیرالمؤمنین (ع) - دست کم در بعضی از مناطق - بیشتر بود و گاهی کمتر از این مقدار نیز مقبول نبود و تحمل نمی‌شد. برای نمونه به گفته ابوسعید مسعود بن ناصر بن عبدالله سجزی (د. ۴۷۷ق) در کتاب الولاية زمانی حتی گویندگان دعای «رضی الله عنه» برای علی (ع) به رافضی‌گری متهم می‌شدند.^۳

با این تفصیل تا جایی که من جستجو کردم، احتمالاً اولین مخالفتهای ثبت شده درباره همراه کردن نام امیرالمؤمنین (ع) با دعای «علیه السلام» به قرن پنجم باز می‌گردد. کهن‌ترین نمونه‌ای که من یافتم سخن ابومحمد عبدالله بن یوسف جوینی (د. ۴۳۸ق) است. او استفاده از این دعا را برای غیر انبیاء و شخص غایب صحیح نمی‌دانست و به صورت خاص تأکید می‌کرد که نباید از عبارت «علی علیه السلام» استفاده کرد.^۴

۱. وصول الاخیار الی اصول الاخیار، ص ۴۹۵.

۲. برای نمونه رک: الکشاف، ج ۳، ص ۵۵۸. احتمالاً قدرت یافتن حکومت‌های شیعی ارتباط مستقیمی با تأکید بر استفاده از «تسلیم» برای امامان شیعه داشته باشد. برای نمونه فاطمیان مصر (حک. ۲۹۷-۵۶۷ق) در دوران حکومت خود چنین عمل می‌کردند. به گزارش فلقشندی آنها در مکاتبات دیوانی خود طبق طریقه شیعیان بر امیرالمؤمنین (ع) صلوات می‌فرستادند. رک: صبح الاعشی، ج ۶، ص ۲۲۹. اعتراض قاضی عیاض اندلسی (۵۴۴ق) هم در بدعت دانستن این کار به ایشان باز می‌گردد. رک: الشفا بتعریف حقوق المصطفی، ج ۲، ص ۱۹۲.

۳. المنتخب من معجم شیوخ السمعی، ج ۱، ص ۶۸۴-۶۸۵.

۴. تفسیر القرآن العظیم، ج ۶، ص ۴۷۸.

در قرن هفتم این مطلب حساسیت بیشتری برانگیخت و حول آن بین علمای اهل سنت بحثهای کلامی و فقهی شکل گرفت. شاید رواج بیشتر استفاده از این دعا و تشبیت آن به عنوان نشانه شیعیان - دست کم در بعضی از مناطق - علت دامن زدن به این بحثها بوده باشد.

یحیی بن شرف نَووی (د. ۶۷۶ق) این عقیده را اجماع علما می دانست که عبارت «علیه السلام» مخصوص انبیاء است و نباید آن را برای علی (ع) استفاده کرد.^۱ ابن قیم جوزیه (د. ۷۵۱ق) باب آخر کتابش جلاء الأفهام فی فضل الصلاة و السلام را به این موضوع اختصاص داد. او صلوات بر امیرالمؤمنین (ع) به سبک روافض (شیعیان) را درست نمی دانست.^۲ ابن کثیر (د. ۷۷۴ق) استعمال این دعا در حق امیرالمؤمنین (ع) را ناشی از دستکاری کاتبان در نسخه ها می دانست. به نظر او اگرچه معنای این دعا صحیح است؛ اما بهتر است که آن را برای همه صحابه به یک شکل استفاده کنیم و البته از باب تعظیم و تکریم، سه خلیفه اول در این دعا اولویت دارند.^۳

اما همان طور که بشار عواد نشان داده در موارد متعددی در همان زمان در بعضی از نوشته های اهل سنت برای امیرالمؤمنین از تسلیم (علیه السلام) استفاده شده است و گروه دیگری از اهل سنت آن را خلاف اعتقادات خود نمی دانستند. یک نمونه مهم نسخه تصحیح شده شرف الدین علی بن محمد یونینی (۶۲۱-۷۰۱ق) از صحیح بخاری است که در حدود ۶۶۶ق در دمشق تهیه شده بود و صحیح ترین نسخه این کتاب به شمار می رود. بشار عواد در ادامه بحث خود نمونه های دیگری از این کاربرد را با اتکا به دستخط شماری از بزرگان اهل سنت مانند ابن اثیر (د. ۶۳۰ق)، ابن دُبیشی (د. ۶۳۷ق)، عبدالعظیم بن عبدالقوی منذری (د. ۶۵۶ق)، جمال الدین مزی (د. ۷۴۲ق)، ذهبی (د. ۷۴۸ق) و جز آنها نقل کرده است.^۴

به این ترتیب مقایسه آراء و عملکرد این دو گروه از علمای اهل سنت از اختلاف عمیق آنها در این موضوع حکایت می کند.

۵۵۲

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهار و اسفند ۱۴۰۳

۱. الأذکار من کلام سید الأبرار، ص ۲۱۶. نیز رک: المنهاج شرح صحیح مسلم بن الحجاج، ج ۴، ص ۱۲۸.
۲. جلاء الأفهام فی فضل الصلاة و السلام علی محمد خیر الأنام، ص ۴۵۷-۴۸۲.
۳. تفسیر القرآن العظیم، ج ۶، ص ۴۷۸-۴۷۹.
۴. رک: «رفع الملام عمن قال فی آل البیت علیهم السلام». با تشکر از دوست گرامی آقای احمد خامه یار برای معرفی این مقاله. همچنین رک: النصب و التواصب: دراسة تاریخیة عقدیة، ص ۴۸۶-۴۹۷.

می‌دانیم که تا قرن هشتم در روایت و کتابت نهج البلاغه شمار قابل توجهی از ادبا و علمای اهل سنت هم دخیل بودند. به طور طبیعی بحثهای کلامی و فقهی مرتبط با صلوات و تسلیم و ترضی برای خلفای راشدین، این گروه از علما و کاتبان نهج البلاغه را تحت تأثیر قرار می‌داد و به تدریج شاهد آن هستیم که این عقاید در بعضی از نسخه‌های نهج البلاغه نیز اثر خود را نشان می‌دهد.

ردّ این تغییرات را می‌توان به صورت روندی آرام، اما مستمر و فزاینده در نسخه‌های اواخر قرن پنجم تا اوایل قرن هشتم پی گرفت. تغییراتی که به تدریج هم از لحاظ کمیت افزایش می‌یابد و هم از نظر اعتقادی قوی‌تر و پررنگ‌تر می‌شود. اگرچه تعداد نسخه‌های دارای این تغییرات در مقایسه با مجموع نسخه‌های باقیمانده از نهج البلاغه در اقلیت است؛ اما بررسی آنها روشنگر بخشی از تاریخ این کتاب است.

طبیعتاً چون شریف رضی - گردآورنده نهج البلاغه - شیعه مذهب بود، به احتمال فراوان در دعاها از شیوه متداول شیعیان استفاده کرده است؛ یعنی برای امیرالمؤمنین (ع) و سایر امامان شیعه تسلیم «علیه السلام» و برای بعضی از صحابه مانند سلمان و ابوذر «رحمه الله» را نوشته است. او برای سه خلیفه اول هیچ عبارت تجلیلی ای ننوشته است. اجماع ضبط نسخه‌های نهج البلاغه تا نیمه قرن ششم که تعداد آنها کم هم نیست، کاشف از آن است که این موارد در اصل دستخط شریف رضی نیز به همین صورت ضبط شده‌اند. اما درباره نحوه ضبط صلوات بر پیامبر مطمئن نیستیم که شریف رضی همیشه آن را به یک شکل نوشته باشد.^۱ او به احتمال فراوان در غالب موارد صلوات را به

۱. در نسخه‌های کهن نهج البلاغه برای پیامبر عبارات تفضیمی متفاوتی مانند «صلی الله علیه و سلم»، «صلی الله علیه و آله»، «علیه السلام» و «صلی الله علیه و علی آله» استفاده شده است. تا جایی که من بررسی کردم دعاها هیچ نسخه کهنه‌ای کاملاً یکدست نیست و حتی گاه در یک صفحه و با فاصله چند سطر به صورتهای مختلفی ضبط شده است.

سایر آثار باقیمانده از شریف رضی نیز به حل این نکته کمکی نمی‌کند. به تازگی نسخه‌ای از کتاب تلخیص البیان عن مجازات القرآن با انتساب به خط شریف رضی به بازار خرید و فروش نسخه‌های اسلامی عرضه شده است. اگر این نسخه نویافته به خط مؤلف می‌بود، با قطعیت می‌توانستیم درباره این موضوع سخن بگوییم؛ اما گرچه نسخه قدیمی و متعلق به قرن پنجم هجری است؛ امضای پایانش الحاقی است. در صفحات محدودی که از این نسخه منتشر شده، حرف «علی» در صلوات تکرار شده است: «صلی الله علیه سیدنا محمد رسوله و علی آله الظاهرین و سلم تسلیماً».

صورت کامل با ضمیمه کردن آل پیامبر نوشته است؛ اما کاملاً محتمل است که در مواردی هم چنین نکرده باشد. به سخنی دیگر صلوات بر پیامبر به دو صورت در کتاب آمده باشد (با و بدون «آل»^۱). مهمترین دلیلی که ذهن را به این نتیجه مایل می‌کند ضبط دوگانه صلوات در کهن‌ترین نسخه‌های نهج البلاغه است که توأمان از سوی کاتبان و علمای شیعه و سنی نوشته شده‌اند و طریق نقل هر کدام متفاوت است. به این ترتیب صلواتهای دوگانه هم در نسخه‌های افراد متشیعی همچون یعقوب بن احمد نیشابوری (د. رمضان ۴۷۴ق) و فرزندش حسن (د. محرم ۵۱۷ق)^۲ دیده می‌شود^۳ و هم

این نسخه در ۲۲ اکتبر ۲۰۱۹م برای فروش در حراج Dreweatts لندن عرضه شد. درباره این نسخه رک: Schmidtke, Sabine. "For Sale to the Highest Bidder: A Precious Shi'i Manuscript from the Early Eleventh Century", *Shii Studies Review* 4, 1-2 (2020): 190-199.

۱. حتی محتمل است که شریف رضی در مواردی حرف جرّ «علی» را در صلوات تکرار کرده باشد؛ همان طور که در بعضی از نسخه‌های نهج البلاغه نیز صلوات گاه به همین صورت ضبط شده است: «اللهم صل علی محمد و علی آله» یا «صلی الله علیه و علی آله». مانند نسخه حسین بن حسن المؤدّب مورخ ۴۶۹، مرعشی، ش ۳۸۲۷، گ ۱۰۶؛ نسخه قرن پنجم مرکز احیاء میراث اسلامی، ش ۵۰۸، گ ۶، پ ۹، ۲۵، ۴۶، پ ۵۱، پ ۵۲، پ ۵۵. درباره جواز تکرار حرف جرّ «علی» در صلوات پیش از «آله» بین علمای ادب بحثهای درازدانی درگرفته است که بعضی آن را درست و بعضی نادرست می‌دانند. برای گزارشی از آنها رک: «إقناع الرافض لجواز عطف الظاهر علی الضمیر المخفوض من دون إعادة الخافض»، السید حسن الحسینی آل المجدّد الشیرازی، تراثا، س ۱۲، ش ۴۷-۴۸، رجب - ذوالحجّة ۱۴۱۷ق، ص ۲۶۸-۳۰۶.

۲. عبدالکریم بن محمد سمعانی (د. ۵۶۲ق) درباره او نوشته است: «و كان غالباً فی الاعتزال، داعياً الى الشيعة». رک: المنتخب من معجم شیوخ ابی سعد السمعانی، ج ۱، ص ۶۸۴.

۳. اصل دستخط این پدر و پسر باقی نمانده؛ اما دست‌کم در سه رونوشت تهیه شده در اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم از نسخه آنها این ضبطها حفظ شده است:

یک. نسخه رکن‌الدین نصیری با تاریخ ۴۹۴ق. این نسخه اگرچه نسخه‌ای قدیمی است، اما انجامه و تاریخش اصالت ندارد (منتشرشده به صورت عکسی با مقدمه حسن سعید، تهران، مدرسه چهل ستون و مکتبتهای العامة، ۱۴۰۲ق).

برای صلوات بدون «و آله» رک: ص ۹، ۱۰، ۱۳، ۱۶ (به هر دو صورت)، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۵، ۳۵، ۴۳، ۴۹، ۵۱، ۵۳، ۵۴، ۵۶، ۶۶، ۷۴، ۷۵ (دو بار)، ۷۸، ۸۶، ۹۳، ۹۶ (دو بار)، ۱۰۱ (سه بار)، ۱۰۲، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۱۳ (دو بار)، ۱۱۹، ۱۲۵، ۱۳۲، ۱۳۳ (دو بار)، ۱۴۰ (دو بار)، ۱۴۲ (سه بار)، ۱۴۳ (سه بار)، ۱۴۴، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۷۰، ۱۷۷، ۱۸۳ (دو بار)، ۱۸۴ (۷ بار)، ۱۸۹، ۱۹۴، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۶، ۲۱۶، ۲۲۴ (دو بار)، ۲۲۵ (حاشیه)، ۲۳۶، ۲۴۱، ۲۴۳، ۲۴۶، ۲۵۵، ۲۵۷، ۲۶۵، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۱، ۲۹۵، ۳۱۳، ۳۱۴.

دو. نسخه مرکز احیاء میراث اسلامی، ش ۵۰۸ (منتشرشده به صورت عکسی با پیش‌گفتار: سید محمد مهدی جعفری و محمد برکت، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۹ش).

برای صلوات بدون «و آله» رک: گ ۷، پ ۱۰، پ ۱۴، پ ۱۷، پ ۲۰، پ ۲۱، پ ۲۳، پ ۲۵، پ ۲۸، ۲۹، ۳۱، ۳۸، ۳۹، ۴۳، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۰، ۵۰، ۵۸، ۶۵، ۶۷، ۶۷، ۷۳، ۷۷، ۸۰، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۹۰، ۹۱، ۹۴، ۹۹، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۰، ۱۲۰، ...

در نسخه‌های دانشمندان شیعه مذهبی مانند حسین بن حسن المؤدّب^۱ و فضل‌الله بن علی راوندی (د. بین ۵۷۱-۵۷۴ق)^۲. شاید وفاداری شریف رضی به منابع علت ضبط دوگانه صلوات در کتاب را توجیه کند. شاید هم هنوز صلوات به صورت کامل یا به سخنی دیگر استاندارد نزد شیعیان تثبیت نشده بود و به صورت شعار ایشان در نیامده بود.^۳

سه. نسخه سید هبة‌الدین شهرستانی (منتشر شده به صورت عکسی در لندن، ۲۰۱۲م، Ahlulbayat foundation). برای صلوات بدون «و آله» رک: ص ۸، ۱۰، ۱۹، ۲۰، ۲۳، ۳۲، ۳۵، ۳۹، ۴۳، ۴۴، ۴۸، ۵۲، ۵۷، ۶۱، ۶۳، ۶۴، ۷۸، ۸۳ و... نحوه ضبط صلوات در هر سه نسخه کاملاً مشابه است و تردیدی باقی نمی‌گذارد که آنها مادر نسخه‌ای یکسان و اصلی مشترک داشتند. در نسخه یعقوب و فرزندش حسن که روایت نیشابوری نهج البلاغه است، بیشتر صلواتها به صورت بتراء ضبط شده؛ اگرچه در موارد قابل توجهی هم به صورت کامل ذکر شده است. در این نسخه‌ها حتی گاه در یک صفحه و با فاصله چند سطر صلوات به دو صورت مختلف ضبط شده است. دو نسخه محمد بن محمد بن احمد النقیب مورخ صفر ۵۴۴ق در قصبه سانزوار (سبزوار) (کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۳۸۴۷، گ ۴، ۹، ۱۱، ۱۵، ۱۹، ۲۱، ۲۱، ۲۳، ۳۰، ۳۴، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱ و... و برای صلواتهای کامل: ۱۷، ۲۱، ۲۹) و علی بن طاهر بن ابی‌سعد مورخ ۷ صفر ۶۰۸ق (دانشگاه تهران، ش ۱۷۸۲، گ ۲۱، ۲۴، ۲۶، ۲۷، ۲۹، ۳۴، ۳۸، ۴۳ و... و برای صلواتهای کامل رک: گ ۸، ۹، ۱۱، ۱۶، ۲۰، ۲۱، ۲۶ و جز آنها) نیز به همین خانواده تعلق دارند؛ با این فرق که بر خلاف سه نسخه پیشین در موارد بیشتری کاتبانشان صلوات بر پیامبر را کامل نقل کرده‌اند.

۱. مورخ ۴۶۹ق، مرعشی، ش ۳۸۲۷، گ ۱۹، ۷۳، ۱۰۵، ۱۱۸ پ.

۲. مانند دو نسخه زیر که بر راوندی قرائت شده‌اند:

نسخه مورخ ۵۵۳ق به خط عبدالجبار بن حسین بن ابوالقاسم حاجی فراهانی، کتابخانه رضا رامپور، ش ۱۱۹۰، گ ۱۲، ۱۶، ۶۶، ۶۷، ۷۱، ۷۱، ۷۳، ۷۳، ۷۶، ۷۷، ۷۹، ۸۴، ۸۵، ۸۷، ۸۸، ۸۸ پ و... نسخه مورخ ۵۵۶ق به خط ابو جعفر محمد بن حسن بن عباس نازویه قمی، دارالمخطوطات العراقية بغداد، ش ۳۷۸۴، گ ۲، ۱۴، ۱۸، ۲۱، ۲۲، ۲۴، ۳۴، ۴۲ پ.

۳. در سکه‌های دو دولت شیعی قرون چهارم و پنجم یعنی حمدانیان و آل بویه هم صلوات بر پیامبر به هر دو صورت آمده است (با آل و بدون آن). حمدانیان سلسله شیعه مذهبی بودند که در ۳۱۷-۳۹۴ق بر بخشهایی از شام و شمال عراق (جزیره) فرمان راندند. بویه‌ها نیز در ۳۲۰-۴۴۷ق بر قلمرو وسیعی از شرق ایران تا عراق و جزیره تا مرزهای شمالی شام حکومت کردند.

کهن‌ترین سکه‌ای که در آن صلوات به صورت کامل ذکر شده، درهم نقره‌ای است که در سال ۳۳۴ق در حلب و به صورت مشترک به نام ناصرالدوله (حک. ۳۱۷-۳۵۶ق) و سیف‌الدوله حمدانی (حک. ۳۳۳-۳۵۶ق) ضرب شده است (Zeno, no. 177307). در مرکز پشت این سکه چنین آمده است: «الله / محمد رسول الله / صل الله علیه و علی آله». کهن‌ترین سکه شناسایی شده از آل بویه با این ضبط هم درهم نقره‌ای متعلق به عمادالدوله بویه‌ی (حک. ۳۲۰-۳۳۸ق) است که در ۳۳۷ق در شیراز ضرب شده است (Zeno, no. 305893). در مرکز پشت این سکه چنین آمده است: «الله / محمد رسول الله / صل الله علیه و آله».

در مقابل از هر دو سلسله و از قضا از همین حاکمان سکه‌هایی در دست است که در آنها صلوات بدون آل و به صورت «محمد رسول الله صلی الله علیه و سلم» ضبط شده است. یعنی به صورتی که در سکه‌های عباسی رایج

چون هنوز پژوهشی فراگیر در این موضوع در دست نداریم، داوری در این خصوص دشوار است.^۱

به هر حال نخستین دستکاریهای اعتقادی کاتبان در نسخه‌های نهج البلاغه، تغییر یا نقل دوگانه صلوات بود که در نسخه‌های شیعیان و اهل سنت دیده می‌شود. یعنی گاه خاندان پیامبر در صلوات با ایشان شریک شده‌اند و گاه اسمی از آنها ذکر نشده است (در اصطلاح صلوات بتراء). البته همان طور که گفته شد نمی‌توانیم مطمئن باشیم که صلوات در اصل تألیف سید رضی همیشه به یک صورت ضبط شده باشد؛ اما اختلاف نسخه‌های کهن نهج البلاغه در ضبط این مورد نشان از آن دارد که دست کم در بعضی از موارد کاتبان صلواتها را طبق ذوق و سلیقه و عقیده خود تغییر داده‌اند.

در سه نسخه از قرن ششم هجری تغییرات یک گام پیش می‌رود و کتابت دوگانه صلوات بر پیامبر با افزودن ترصی برای خلفا همراه می‌شود: نسخه خط ابوجعفر محمد بن حسن بن عباس نازویه قمی مورخ نسخه مورخ ۵۵۶ق (دارالمخطوطات العراقیة بغداد، ش ۳۷۸۴)^۲، نسخه کتابت شده به خط علی بن محمد بن ابی سعید بن منصور... (یک کلمه در پایان اسم او تراشیده شده است) در ۵۶۷ق (کتابخانه رئیس الکتاب استانبول،

۵۵۶

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهار و اسفند ۱۴۰۳

بود. مانند درهم نقره ضرب مشترک عمادالدوله و معزالدوله بویه (حک. ۳۳۴-۳۵۶ق) مورخ ۳۳۴ق در بغداد (Zeno, no. 145708) و درهم نقره ضرب مشترک ناصرالدوله و سیف الدوله حمدانی مورخ ۳۵۶ق در نصیبین (Zeno, no. 304373).

مطالب مربوط به این سکه‌ها نتیجه تحقیقات دوست دانشمند آقای سید محمد نقوی در رساله دکتری در دست نگارش ایشان است که با نهایت لطف در اختیار من گذاشتند.

۱. طاهره قطب‌الدین نوشتن «وآله» در بعضی از نسخه‌های نهج البلاغه را نشانه‌ای بر احتمال سنی مذهب بودن کاتبان آنها تلقی کرده است (Nahj al-Balaghah: The Wisdom and Eloquence of 'Ali A Parallel English-Arabic Text, p.34).

۲. عثمان رضی الله عنه (گ ۶، ۹ که در هر دو مورد بعداً کلمات «رضی» و «عنه» تراشیده و فقط «الله» باقی گذاشته شده است. ۳۲ر)، عمر بن الخطاب رحمة الله علیه (گ ۳۱پ)، در ۷۲پ برای معاویه دعایی نوشته شده بود که آن را تراشیده و به جایش لعنة الله علیه نوشته‌اند.

کاتب این نسخه عالمی شیعی است که نسخه خود را بر دو دانشمند شیعه مهم دیگر یعنی قطب‌الدین سعید بن هبة الله راوندی (د. ۵۷۳ق) در ۵۶۸ق و سید ابی‌الرضا فضل الله بن علی راوندی (بین ۵۷۱-۵۷۴ق) در ۵۷۱ق در کاشان خوانده است. تنها احتمال برای ضبط دعاهای مذکور برای خلفا در این نسخه، می‌تواند التزام کاتب به ضبط نسخه اساس و حفظ امانت در نقل باشد.

سید المرسلین محمد و آلہ و صحبہ الطیبین الطاهرین الغرّ الميامین المنتخبین المنتجبین المعصومین المنصوصین و سلّم^۱. از این انجامه آشکارا بر می آید که کاتب شیعه مذهب نبوده است. اما او همه جا دعاهای عناوین را به همان صورت اصلی نقل کرده است، به جز ظاهراً یک استثناء: «و من دعاء له رضی الله عنه اللهم صن وجهی بالیسار» (گ ۱۴۲ ر). تنها تغییر قابل توجه کاتب ذکر دوگانه صلوات بر رسول الله است که به هر دو صورت «صلی الله علیه و سلّم»^۲ و «صلی الله علیه و آلہ»^۳ و نیز یک بار به شکل «محمداً صلی الله علیه و علی آلہ و صحبہ و سلّم»^۴ نوشته شده است.

در این روند دو نسخه ای که محمد بن ابوالمکارم نوشته نیز جالب هستند. او اگرچه در بیشتر نسخه امانت در نقل را رعایت کرده و دعاهای متن را به همان صورت اصل نوشته، اما در مواردی که تعدادشان کم هم نیست، آنها را طبق عقاید مذهبی خود عوض کرده است. از آغاز تا انجام هر دو نسخه رفتار دوگانه او و نوسان بین اعتقادات شیعه و سنی در کتابت دعاها مشخص است.

او در دو کتیبه بالا و پایین صفحه عنوان نسخه فاتح نام کتاب را به این صورت نوشته است: «کتاب نهج البلاغه من کلام / امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام». اما در نسخه مرعشی دقیقاً در همان کتیبه های آغازین نسخه دعا را عوض کرده است: «کتاب نهج البلاغه من کلام / امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب رضی الله عنه».

او در کتیبه های آغازین جلد دوم نسخه فاتح هر سه دعا را برای امیرالمؤمنین نوشته است: در دو کتیبه بالا و پایین: «المجلدة الثانية من کتاب نهج البلاغه / من کلام امیرالمؤمنین و سید الاولیاء و العارفين». و ادامه آن دور تا دور شمس مذهب بزرگ وسط صفحه: «علی بن ابی طالب کرم الله تعالی وجهه و رضی عنه فی المواعظ و الخطب و الحکم و النصیحة علیه السلام» (گ ۱۰۸ ر).

تفاوت دعا در آغاز دو نسخه نمی تواند به مذهب سفارش دهنده یا حامی تولید نسخه ارتباط داشته باشد، چون در بقیه نسخه نیز این دوگانگی دیده می شود. محمد بن

۱. کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۸۵۸، گ ۲۳۸ ر.

۲. گ ۴۰ پ، ۵۴ ر، ۸۰ ر، ۹۲ ر، ۱۲۳ ر، ۱۳۳ پ، ۱۵۹ ر، ۲۳۶ پ.

۳. گ ۴۵ پ و ۴۹ و ۵۱ پ، ۵۵ ر، ۵۸ ر، ۸۹ پ، ۹۸ ر.

۴. گ ۱۱۳ پ.

ابوالمکارم در نسخه فاتح دست کم ۷۳ بار دعاهاى متن را طبق مذاق اهل سنت عوض کرده است: ۵۱ بار برای امیرالمؤمنین (ع)^۱، ۱۷ بار برای سه خلیفه نخست^۲ و ۵ بار برای سایر صحابه^۳. در نسخه مرعشی این تغییرات کمی کمتر است و به ۶۰ مورد بالغ می شود: ۳۰ بار برای امیرالمؤمنین (ع)^۴، ۱۵ بار برای خلفا^۱ و ۱۵ بار برای صحابه^۲.

۱. «خصائص الأئمة رضی الله عنهم» (پ ۳)، «کلام امیرالمؤمنین رضی الله عنه» (پ ۳)، «امیرالمؤمنین رضی الله عنه» (۴ر)، هشت بار)، «و من خطبته رضی الله عنه» (۸ر)، «قوله رضی الله عنه» (۹ر)، «قال رضی الله عنه» (۹پ، دو بار)، «و من کلامه ایضاً کرم الله تعالی وجه» (۱۱پ)، «یرید رضی الله عنه» (۱۳پ)، «قوله رضی الله عنه» (۱۴ر)، «قوله رضی الله عنه» (۱۸ر سه بار)، «و هو رضی الله عنه» (۱۹ر)، «و من خطبة له رضی الله عنه» (۲۴ر)، «و من خطبة له رضی الله عنه»، «و من کلامه رضع [کوتاه شده رضی الله عنه]» (۳۰ر)، «قال رضی الله عنه» (۳۰پ) «و من کلامه رضع فی صفة الدنيا» (۳۱ر)، «و من خطبة له رضع» (۵۷ر)، «و من کلام له رضی الله عنه» (۹۰ر)، «فقال رضی الله عنه» (۹۶پ)، «قال فی بعض أيام صفین و كان الحسن يتسرع الى الحرب رضی الله عنهما»، «الحسنین رضی الله عنهما» (۱۲۲پ)، «فقال رضی الله عنه» (۱۳۶پ)، «قوله رضع» (۱۳۷ر)، «فنظر اليه رضی الله عنه» (۱۳۸ر)، «يقول رضی الله عنه» (۱۴۲ر)، «قال رضی الله عنه» (۱۶۱ر)، «من جواب كتابه الى ابی موسى الأشعری رضعنهما» (۱۷۸پ)، «قال رضی الله عنه» (۱۷۹ر)، «سئل رضی الله عنه» (۱۸۰ر)، «قال رضی الله عنه» (۱۸۴ر دو بار)، «قال لابنه الحسن رضی الله عنهما» (۱۹۰پ)، «فقال له رضی الله عنه» (۱۹۵پ)، «هو رضی الله عنه» (۱۹۶ر)، «قيل له رضی الله عنه» (۱۹۷پ)، «فقال رضی الله عنه» (۲۰۱ر)، «قال رضی الله عنه» (۲۰۱پ)، «علیاً رضی الله عنه» (۲۰۲ر)، «قال رضی الله عنه» (۲۰۲پ)، «نقوش خواتم امیرالمؤمنین و سید الاولیاء و العارفين علی بن ابی طالب کرم الله وجهه» (۲۰۴ر).

۲. «و من کلامه فی معنی قتال عثمان رضعنهما [کوتاه شده رضی الله عنهما]» (۱۸پ)، «و من کلامه لما عزموا علی بیعة عثمان رضعنهما»، «و من کلامه... فی دم عثمان رضعنهما» (۲۹پ)، «و من کلامه لما ارادوا البيعة بعد قتل عثمان رضی الله عنه» (۴۳پ)، «و من کلام له و قد شاور عمر بن الخطاب رضی الله عنهما» (۶۸پ)، «و من کلام له و قد وقعت مشاجرة بينه و بين عثمان رضع... فقال امیرالمؤمنین علیه السلم...» (۶۹ر)، «و من کلامه و قد استشاره عمر بن الخطاب رضع» (۷۳ر)، «و من کلام له علیه السلم لما اجتمع الناس اليه و شكوا ما نقموه علی عثمان رضی الله عنه و سألوه مخاطبته لهم و استعتابه لهم فدخل علی عثمان رضعنهما» (۸۶پ)، «فقال له عثمان رضی الله عنه» (۸۷ر با خط درشت)؛ «عثمن رضی الله عنه» (۱۲۸ر)، «عثمن بن عفان رضی الله عنه» (۱۳۶پ)، «ابابکر و عمر و عثمان رضی الله عنهم»، «عثمن رضع» (۱۳۹ر)، «ثأثراً بعثمان رضی الله عنه» (۱۴۰پ)، «محمد بن ابی بکر رضی الله عنهما» (۱۴۶ر)، «عثمن رضی الله عنه» (۱۷۰پ)، «عثمن رضی الله عنه» (۱۷۴پ).

۳. «عایشه رضی الله عنها» (۱۳۷پ)، «ابن عباس رضی الله عنه» (۱۴۴ر)، «عبدالله بن عباس رضی الله عنه» (۱۷۵ر)، «سلمان رضی الله عنه» (۱۷۵پ)، «قال لعبدالله بن عباس رضع» (۱۹۶ر).

۴. «و من کلامه رضی الله عنه» (۱۲پ، دو بار)، «و من کلامه رضی الله عنه» (۱۳ر)، «من خطبته رضی الله عنه» (۱۷پ)، «و من کلامه رضی الله عنه» (۲۷پ)، «و من کلامه رضی الله عنه» (۷۳پ)، «تفسیر بعض ما فی هذه الخطب من الغریب. قوله رضی الله عنه» (۹۵ر)، «و من کلامه رضی الله عنه» (۱۰۴ر)، «ایضاً من کلامه رضی الله عنه» (۱۰۷ر)، «و من کلامه رضی الله عنه» (۱۳۱ر)، «و من کلامه رضی الله عنه» (۱۴۳ر)، «قوله رضع» (۱۴۶ر)، «و من کتابه رضی الله عنه کتبه لشريح بن الحارث قاضیه» (۱۴۶پ)، «و من کتابه رضی الله عنه» (۱۵۳ر)، «قال

یکسان نبودن این دعاها در دو نسخه حاکی از آن است که کاتب طبق قاعده یا قانون خاصی دعاها را ننوشته، بلکه به اقتضای احوال روحی یا شاید هم گاهی فضای موجود برای کتابت به این کار دست یازیده است. او بیش از آن که در پی تبدیل دعاهاى مربوط به امیرالمؤمنین (ع) باشد، در کار افزودن ترصی برای خلفا بود.

در نهج البلاغه فرزند او - حسن - این روند ادامه و به صورت چند برابری افزایش یافته است. به طوری که او با ابتکاری منحصر به فرد و البته شایان توجه در عناوین برای امیرالمؤمنین (ع) به تناوب از دعاهاى «علیه السلام» و «کرم الله وجهه / رضی الله عنه / کرم الله وجهه و رضی عنه / علیه الرضوان / علیه الرضوان و السلام» و مانند آنها استفاده کرده است. به عبارت دیگر سنت هر دو گروه شیعه و سنی به موازات هم و به یک اندازه در نسخه مراعات شده است.^۳ کاتب در موارد متعددی برای خلفا نیز

لعبدالله بن عباس رضی الله عنهما (۱۵۷ر)، «و من کتابه رضی الله عنه» (۱۷۳پ)، «و من کلامه رضی الله عنه» (۱۹۴پ)، «قال رضی الله عنه» (۱۹۸پ)، «عنه رضی الله عنه» (۲۰۵پ)، «فقال رضی الله عنه» (۲۰۸پ، ۲۰۹پ، ۲۱۱پ، ۲۱۳ر، ۲۱۳پ)، «ان علیاً رضی الله عنه» (۲۱۴پ)، «فقال رضی الله عنه» (۲۱۴پ)، «عنه رضی الله عنه» (۲۱۵ر). و همچنین «الحسن و الحسین رضی الله عنهما» (۳۴پ)، «عن الصادق جعفر بن محمد رضی الله عنهما (کذا)» (۴۴پ)، «الحسین رضی الله عنهما» (۱۲۵ر).

۱. «عثمن رضی الله عنه» (۱۳ر)، «فی معنی قتال عثمان علیهما السلام» در سده های متأخر این دعا خط خورده و به صورت «علی قاتلیه من الله (السلام)» درآمده است (۲۱پ)، «قتل عثمان رضی الله عنه» (۳۴پ)، «و من کلامه لما عزم علی بیعة عثمان رضی الله عنهما» (۳۴پ)، «دم عثمان رضی الله عنه» (۳۵ر)، «و قد شاور عمر ابن الخطاب رضع» (۷۵پ)، «و من کلامه و قد وقعت مشاجرة بينه و بین عثمان رضی الله عنهما» (۷۵پ)، «و من کلامه رضع و قد استشاره عمر بن الخطاب رضی الله عنه فی الشخصی لقتال الفرس بنفسه» (۷۹پ)، «عثمن رضی الله عنه» (۱۳۱ر، ۱۴۸ر، ۱۴۹ر)، «تأیراً بعثمان رضی الله عنه» (۱۴۹پ)، «عمر بن الخطاب رضی الله عنه» (۲۰۶پ سه بار).

۲. «عبدالله بن العباس رضی الله عنهما» (۲۲ر، ۲۳ر)، «الی عبدالله بن عباس رضی الله عنهما» (۱۵۱پ، ۱۵۲پ)، «لما بلغه قتل محمد بن ابی بکر رضی الله عنهما» (۱۵۷ر)، «الی محمد بن ابی بکر» که دعای نوشته شده برای او را مخدوش کرده اند. (۱۶۳ر)، «عمر بن الخطاب رضی الله عنه» (۱۷۰پ)، «عثمن رضی الله عنه» (۱۸۴ر)، «الی ابی موسی الأشعری رضی الله عنه» (۱۸۶ر)، «الی سلمان الفارسی رضی الله عنه قبل الخلافة» (۱۸۸ر)، «الی عبدالله بن عباس رضع» (۱۸۹پ)، «الی معویة رضی الله عنه» که بعداً آن را خط زده و به «لعنة الله علیه» تبدیل کرده اند. (۱۸۹پ)، «عمر بن الخطاب رضی الله عنه» (۲۰۶پ، سه بار).

۳. یک نمونه مشابه این کاربرد در جنگی است که در فاصله سالهای ۷۹۷ تا ۸۲۹ ق احتمالاً در شیراز کتابت شده است (موزه بریتانیا، ش 5321 Or؛ میکروفیلم شماره ۷۱۰ دانشگاه تهران). برگهای ۱۰۲پ - ۱۰۸پ این جنگ شامل اشعار امیرالمؤمنین (ع) است که در عناوین آن برای ایشان به تناوب از دعاهاى «علیه السلام» و «کرم الله وجهه» و «سلام الله علیه» استفاده شده است.

عبارت ترصّی آورده است.^۱ در این نسخه صلوات بر پیامبر نیز معمولاً بدون «وآله» نوشته شده است.^۲

نسخه حسن در موارد متعددی با نسخه‌های پدرش شبیه است: ضبط یکسان کلمات و عبارات، ترتیب خطبه‌ها، بخش بندی کتاب و محل آغاز و انجام جلد اول و دوم، خطبه کوتاه آغاز جلد دوم، تزئینات، و حتی نحوه عنوان نویسی. بنابراین او به احتمال فراوان در کتابت نهج البلاغه به نسخه پدرش اتکا کرده است. حتی اگر نسخه پدر منبع نسخه فرزند نبوده باشد، حتماً هر دو ریشه در یک اصل مشترک دارند. به این ترتیب منطقی است که فرض کنیم تغییر قابل توجه دعاها در نسخه فرزند در مقایسه با نسخه پدر از سوی خود او انجام گرفته است و ارتباطی به نسخه‌ای که متن را از روی آن کتابت کرده، ندارد.^۳

کتابت چهار نسخه نفیس از نهج البلاغه^۴ از سوی دو نسل از کاتبان حرفه‌ای به این سبک و سیاق بازتاب عقاید جامعه‌ای است که کاتبان در آن می‌زیستند. آنها کاتبانی حرفه‌ای بودند که از دستمزد کتابت امرار معاش می‌کردند و نسخه‌ها را نه برای استفاده شخصی خودشان، بلکه برای فروش و عرضه به دیگران می‌نوشتند. بنابراین طبیعی است که در ارائه محصول خود، ذوق و پسند بازار و خواستاران این نسخه‌ها را در نظر

۱. از جمله «لما عزموا علی بیعة امیرالمؤمنین عثمان رضی الله عنه» (۳۳، دو بار)، «عمر بن الخطاب رضی الله عنه فی الخروج الی غزوة الروم» (۴۸)، «فقال له عثمان رضی الله عنهما» (۵۸، پ)، «عثمن رضی الله عنه» (۵۸)، «عثمان بعداً آن را سیاه کرده‌اند»، «فقال له عثمان رضی الله عنهما» (۵۸، پ)، «عثمن رضی الله عنه» (۵۹، ر)، «عثمان رضی الله عنه» (۹۶، ر)، «فی قتلة عثمان رضی الله عنه» (۱۲۴، پ).

۲. برای نمونه رک: گ ۲۶، ۲۶، پ ۲۶، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۷، پ ۳۸، ۳۹، پ (دو بار)، ۴۳، ۴۵، ر (دو بار)، ۴۶، پ ۵۱، ۵۳، ۵۴، ۵۷، ۵۷، پ ۶۱، ۶۴، پ (دو بار)، ۸۰، پ (به هر دو صورت)، ۸۱، ر (به هر دو صورت)، ۸۳، پ ۸۴، ۸۵، پ ۸۷، ۸۸، ۸۸، پ ۸۹، ر (به هر دو صورت)، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۳، پ ۱۱۲، ۱۱۹، پ ۱۲۱، ر (به هر دو صورت)، ۱۲۴، پ ۱۲۹، ۱۳۰، پ ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۹، ر و همراه با «وآله» در گ ۳۲، ۳۲، پ ۶۹، ۷۴، پ ۸۰، پ (به هر دو صورت)، ۸۱، ر (به هر دو صورت)، ۸۱، پ ۸۶، ۸۶، پ ۸۶، ۸۷، ر (به هر دو صورت)، ۱۰۰، پ ۱۱۴، ۱۲۱، ر (به هر دو صورت). «وآله» در برگ ۲۹ پ با خطی متأخر به متن افزوده شده است.

۳. یک نمونه جالب که می‌تواند مؤید انجام این تغییرات از سوی خود کاتب باشد، کاربرد توأمان این دعاها در یک عبارت است: یکی حاصل نقل از نسخه اصل و دیگری حاصل دستکاری کاتب: «فقال امیرالمؤمنین کرم الله وجهه علیه السلام» (۴۸، ر).

۴. هر چند نهج البلاغه از نسخه مدرسه مروی مفقود شده، اما به دلیل تشابه سایر بخشهای دو نسخه مروی و مرعشی، دور از حقیقت نیست اگر نحوه کتابت آن را نیز شبیه نهج البلاغه نسخه مرعشی در نظر بگیریم.

بگیرند. به این ترتیب کتابت مکرر نسخه‌هایی از نهج البلاغه به این شکل، از گرایش خوانندگان و خواستاران نهج البلاغه به این شیوه حکایت می‌کند.

همچنین تکرار این الگو در کتابت نسخه‌های نهج البلاغه و روند افزایشی این تغییرات طی دو نسل نشان می‌دهد که سیر تغییر دعاهای متشیعانه به متسنانه در نهج البلاغه نتیجه سلیقه و ذوق یک کاتب خاص و یک نمونه استثنائی نبود؛ بلکه جزئی از یک جریان بزرگتر بود که در نسخه‌های مختلف آن زمان خودش را نشان داده است. افزایش تغییرات در نسخه فرزند نسبت به نسخه پدر را می‌توانیم به نشانه استمرار این فرآیند و حتی قدرت گرفتن آن معنا کنیم.

نسخه‌های خانواده ابوالمکارم تنها نمونه‌های این تغییرات در قرن هفتم نیستند و این نشانه‌ها در بعضی از دیگر نسخه‌های این قرن گاه کم‌رنگ و گاه پررنگ دیده می‌شود. کتاب النفائس منتخب نهج البلاغه از نویسنده‌ای ناشناس است که آن را به تشویق المرتضی‌المعظم نظام الملة و الدین مطهر^۱ نوشته است (گ ۲ پ). در متن هیچ نشانی از نویسنده نیست و هویت حامی تألیف کتاب نیز پوشیده است. فقط از لقب «المرتضی‌المعظم» می‌توان حدس زد که او نقیب بوده است. این لقب معمولاً به نقبا اعطا می‌شد و نقبا نیز معمولاً شیعه بودند.^۲ از این کتاب که احتمالاً در نیمه اول قرن هشتم تألیف شده است، تنها یک نسخه مورخ ۷۵۹ ق می‌شناسیم (کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۸۷۰). نام کاتب به عمد در انجامه نسخه تراشیده شده است. نسخه از موقوفات خواجه شیراحمد تونی در ۱۰۰۹ ق بر آستان قدس رضوی است. میرزا عبدالله افندی این نسخه را در مشهد دیده و در صفحه آغاز نسخه یادداشت کوتاهی در معرفی

۱. «و قد رَعَبَنِي فِي ذَلِكَ الْوَلَدِ الْأَعَزِّ، الْمُرْتَضَى الْمَعْظَمِ الْمَرْضِيِّ، السَّيِّدِ الْمَفْتَحِ السَّنِيِّ، سَلَالَةَ عُلَّالَةِ الرَّسَالَةِ، وَ جَنَى دَوْحَةِ الْجَلَالَةِ، ذُو النَّسَبِ الطَّاهِرِ وَ الْحَسَبِ الظَّاهِرِ، نِظَامِ الْمِلَّةِ وَ الدِّينِ مَطْهَرٍ وَ قَرَّ اللَّهُ حَسَنَ دَوَاعِيهِ بِاتِّمَامِ جَمِيعِ جَمِيلِ مَسَاعِيهِ فَطَاوَلْتُ مَسْئُولَهُ وَ اتَّسَعْتُ مَأْمُولَهُ» (گ ۲ پ). محقق طباطبایی سهواً او را به عنوان مؤلف معرفی کرده است. رک: «فی رحاب نهج البلاغه: مخطوطاته، طبعاته، منتخباته، ترجماته الی شتی اللغات، شروحه، ما قبله من نظم و نثر (۳)»، ص ۵۰. همچنین برای معرفی مختصر این نسخه رک: فهرست کتب کتابخانه مبارکه آستان قدس رضوی، ج ۱، ص ۹۹-۱۰۰ اخبار، ش ۳۰۳.

۲. درباره این لقب رک: پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی بر مبنای اسناد دوران آق قویونلو و قراقویونلو و صفوی، هریبرت بوسه، ص ۲۴۰؛ تاریخ اصفهان: سلسله سادات و مشجرات و مسطحات انساب و نسب امامزاده‌های اصفهان، ص ۳۱.

آن نوشته است: «[منتخب کتاب نهج البلاغه سید رضی و قد سماه بکتاب النفیس، تألیف بعض العامة]» (گ ۱).

همان طور که افندی نوشته، گزینشگر گمنام کتاب سنی مذهب است. او در انتخاب خود از نقل بعضی خطبه‌های مناقشه‌برانگیز مانند خطبه شقشقیه صرف نظر کرده است. در این کتاب دعاهای مذکور برای امیرالمؤمنین (ع) در نوسان است و نویسنده بدون نظم یا ترتیب خاصی از «علیه السلام»، «کرم الله وجهه»^۲، «رضی الله عنه و کرم وجهه»^۳ و «رضی الله عنه»^۴ برای ایشان استفاده کرده است. او نام معاویه را هم با دعای «رحمه الله» یاد کرده است.^۵

همچنین می‌توانیم از سه نسخه دیگر از قرن هفتم یاد کنیم که تغییرات آنها زیاد و قابل توجه است: نسخه خط ابواسحاق اسماعیل بن یعقوب جندی مورخ جمعه اوایل ذی‌قعدة ۴۹۹ق در قریه یکدحو(?) از توابع خوارزم (مرعشی، ش ۵۵)^۶ و نسخه‌ای بدون

۵۶۳

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۱. گ ۲۰، ۴۶، ۴۷، ۵۰، ۵۰، ۵۶، ۷۴، ۷۵، ۸۳، ۹۴ و...

۲. گ ۲، ۵۳.

۳. گ ۱۲، ۴۰.

۴. گ ۴۰، ۴۱، ۴۱، ۴۱، ۴۳، ۴۴، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۲، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۰، ۶۱، ۶۳، ۶۳، ۶۳، ۶۴، ۶۴، ۶۴ و... و صورت مختصر آن «رضع» در ۴۴، ۶۰، ۶۱، ۶۳، ۶۳، ۶۴، ۶۴. و نیز: «ابوجعفر محمد بن علی الباقر رضی الله عنهما» (۴۸).

۵. گ ۹۰.

۶. تغییرات در این نسخه نسبتاً وسیع است. صلوات به هر دو صورت با و بدون آل ضبط شده‌اند؛ اما تعداد صلواتهای بدون آل بیشتر است (گ ۶، ۷، ۱۰، ۱۳، ۱۴، ۲۱، ۲۱، ۲۱، ۲۴، ۲۶، ۲۷، ۲۹، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۱، ۳۸، ۳۹، ۴۷، ۴۸، ۵۶، ۵۸، ۶۱، ۶۳، ۶۳، ۶۴، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۳، ۷۸، ۸۰، ۸۱، ۸۴، ۸۴، ۸۷، ۹۲، ۹۵، ۹۹، ۱۰۳، ۱۱۲، ۱۱۸، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۶۱، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۸۰، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۱، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۰، ۲۱۰، ۲۲۴، ۲۲۴، ۲۲۵)؛ ضبط آن به صورت: «صلی الله علیه و علی آله» (گ ۸، ۱۰، ۱۱، ۱۶، ۲۶، ۲۶، ۸۲، ۸۷، ۱۳۸، ۱۴۴، ۱۴۹، ۱۷۲، ۲۰۸)؛ النبی علیه السلام (گ ۴۰، ۸۷، ۱۳۸)؛ رضی الله عنه (گ ۲، ۳، ۴، ۹، ۱۱، ۱۶، ۲۳، ۲۴، ۲۴، ۲۷، ۲۷، ۲۹، ۲۹، ۳۰، ۳۰، ۴۹، ۷۶، ۷۷، ۷۷، ۷۸، ۸۱، ۸۷، ۸۷، ۹۱، ۹۷، ۹۷، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۲۳، ۱۲۵، ۱۷۶)؛ «قال لابنه حسن رضی الله عنهما»، ۱۸۲، ۱۸۳، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۵، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۳، ۲۲۳، ۲۲۳، ۲۲۴)؛ الحسن و الحسین رضی الله عنهما (گ ۲۱۰).

عثمان رضی الله عنه (گ ۱۱) که در حاشیه در قرن دهم احتمالاً نوشته‌اند: «کان عثمان لارضی الله عنه قاطع...»، ۱۹ که بعداً مخدوش شده است، ۳۰، ۴۶، «وقد وقعت مشاجرة بينه وبين عثمان رضی الله

تاریخ از قرن هفتم هجری (کتابخانه علی محمد احمد النعیمی - یمن)؛ نسخه ای بدون تاریخ از همان قرن (مرعشی، ش ۱۰۴۷)۲.

نسخه خط محمد بن حسن بن حسین نسوی مورخ رمضان ۷۲۷ق نقطه اوج و نهایت این روند است (کتابخانه لاله لی استانبول، ش ۱۹۵۶). در این نسخه کاتب به صورت یکپارچه همه دعاهای مربوط به امیرالمؤمنین (ع) را به رضی الله عنه تبدیل کرده است. او همچنین همه جا برای خلفا ترصی را افزوده است. صلوات بر پیامبر نیز همه جا بدون آل است.

تغییر عبارات تفخیمی در این نسخه ها و ضبط دوگانه آنها آشکارکننده دو جنبه به ظاهر متناقض است: از یک طرف می بینیم خوانندگان اهل سنت کماکان این کتاب را می خوانند و به اعتباری آن را هنوز کتابی فرامذهبی به شمار می آورند. اما از طرف دیگر هم زمان تغییر دعاها - اگر چه گاه به صورت حداقلی - نشان از تغییر آشکار رویکرد آنها نیز دارد. این کار در واقع تلاشی بود از سوی کاتبان و خوانندگان اهل سنت نهج البلاغه برای نزدیک و هم خوان کردن این کتاب با عقایدشان.

۵۶۴

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

- عنهما» ۵۲، ۸۷، ۹۷، ۱۰۰؛ ابابکر و عمر و عثمان رضی الله عنهم (گ ۹۸پ)؛ عایشة رضی الله عنها (گ ۹۷)، عایشة علیها السلام (گ ۱۳۸).
۱. رضی الله عنه / کرم الله وجهه (گ ۵ صفحه عنوان: «امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب کرم الله وجهه»، ۵پ، ۷، ۷، ۷، ۸، ۱۰، ۱۱، ۱۱، ۱۱، ۱۲، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۶، ۱۷، ۱۷، ۱۷، ۱۸، ۱۸، ۱۹، ۱۹، ۲۰، ۲۰، ۲۱، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۵، ۲۵، ۲۷، ۲۸، ۲۸، ۳۱، ۳۱، ۳۲، ۳۲، ۳۸، ۳۹، ۳۹، ۴۰، ۴۰، ۴۲، ۴۳، ۴۳، ۴۷، ۴۹، ۵۱، ۵۲، ۵۳ و...). در بیشتر موارد خوانندگان و مالکان بعدی نسخه تنها عبارت «رضی الله عنه» را خط زده و به «علیه السلام» تبدیل کرده اند؛ اما عبارت «کرم الله وجهه» به همان صورت باقی مانده است.
- صلواتهای نسخه دوگانه است؛ اما بیشتر آنها بدون ذکر خاندان پیامبر است. برای نمونه رک: گ ۶، ۱۰، ۱۱ (به هر دو صورت)، ۱۳، ۱۴، ۱۷، ۱۹، ۲۳، ۲۴، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۳۲، ۳۳، ۳۷، ۴۳، ۵۴ و... عثمان رضی الله عنه (گ ۳۸پ)، معاویه رضی الله عنه (گ ۱۱۷)، طلحة و الزبیر رضی الله عنهم (گ ۵۷پ). کاتب در پایان خطبه ها بر پیامبر و آل و اصحاب او صلوات فرستاده است (گ ۱۰۵).
۲. این نسخه افتادگی زیادی دارد. در بخشهای باقیمانده این موارد یادکردنی است:
- صلوات بدون ذکر آله (ص ۱، ۱۳، ۱۵، ۱۶، ۴۶، ۵۴، ۵۵، ۵۸، ۶۲، ۶۳، ۷۹، ۸۰، ۹۵، ۱۲۰، ۱۲۲، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۶، ۱۳۷) و گاه مختصرشده به صورت «صلی الله علیه م» (ص ۱۰۵)؛ و همچنین به صورت صلی الله علیه و علی آله (ص ۶۴، ۸۰، ۸۶)؛ و در موارد کمی با ذکر آله (ص ۱۰۷، ۱۱۴، ۱۲۵، ۱۳۶)؛ یک مورد استفاده از رضی الله عنه (ص ۷۱)؛ عثمان رضی الله عنه (ص ۲، ۴۸، ۶۵)؛ ابابکر و عمر و عثمان رضی الله عنهم (ص ۴۴)؛ معاویه لعنه الله (۶۲).
- در جاهایی علیه السلام به صورت خلاصه یعنی «علیه م» (مانند ص ۷۰، ۷۱، ۷۳، ۷۴، ۹۱) یا «ع م» (مانند ص ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۹، ۸۹، ۱۰۵) نوشته شده است.

البته برای کاتبان قرون میانه این اندازه دخل و تصرف در نسخه‌ها طبیعی و متداول بود و دشوار است که تنها بر اساس این نوع تغییرات مدعی وجود یک روند باشیم. اما استمرار این تغییرات در طی حدود سه قرن و حرکت افزایشی آنها، در کنار همزمانی‌اش با دو جریان دیگر، به آنها معنای دیگر و البته وسیع‌تری می‌دهد: نخست سیر بحث و گفتگوهای کلامی و فقهی درباره صلوات و تسلیم و ترصی برای پیامبر و خلفا و صحابه که شرح آنها گذشت. دوم سیر تشکیک درباره اصالت نهج البلاغه.

اهمیت این نمونه‌ها در آن است که از لحاظ زمانی، مطابق‌اند با روزگاری که به صورت گسترده در انتساب نهج البلاغه به امیرالمؤمنین (ع) تشکیک می‌شد. اگرچه در معارج نهج البلاغه تألیف ابن فندق بیهقی (۵۶۵ق) در ۵۵۲ق و شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید (۶۵۶ق) اشارات مختصری درباره بعضی شبّهات درباره نهج البلاغه شده است؛ اما این قبیل اشکالات باعث بی‌توجهی اهل سنت به نهج البلاغه نشد و مورد اعتنا قرار نگرفت. تا آن که در قرن هفتم هجری ابن خلّکان (۶۰۸-۶۸۱ق) اصالت کتاب و انتساب مطالب آن به امیرالمؤمنین (ع) را زیر سؤال برد و سایر علمای اهل تسنن نزدیک به روزگار او مانند ابن تیمیه (د. ۷۲۸ق)، شمس‌الدین محمد بن احمد ذهبی (د. ۷۴۸ق)، صلاح‌الدین بن ایبک صفدی (د. ۷۶۴ق)، عبدالله بن اسعد یافعی (د. ۷۶۸ق)، ابن عماد (د. ۸۰۸ق)، ابن حجر عسقلانی (د. ۸۵۲ق) و... نیز همین راه را در پیش گرفتند و همان سخن را با تعابیر مختلف تکرار کردند.^۱

تقارن زمانی کتابت دعاهای بینابینی در نسخه‌های قرون هفتم و هشتم، و طرح این شبّهات درباره اصالت کتاب نهج البلاغه نشان از مرحله‌ای دارد که نهج البلاغه از کتابی فرامذهبی گذر می‌کند و آرام آرام به کتاب مذهبی خاص یعنی شیعه تبدیل می‌شود. و دقیقاً از همین زمان است که دوره افول توجه اهل سنت به کتاب نهج البلاغه آغاز می‌شود. افولی که تقریباً تا یک قرن قبل تداوم یافت؛ تا آن که در آغاز قرن بیستم میلادی به دلایلی کاملاً متفاوت در مصر دوباره این کتاب مورد توجه و اقبال گروه‌های از

۱. برای گزارش این تشکیک‌ها رک: مع المشککین فی نهج البلاغه: مناقشة للشبهات والمؤاخذات، عادل حسن الاسدی، قم، مکتبة العزیزی، ۲۰۰۷م.

اهل سنت قرار گرفت.^۱ بررسی دلایل این چرخش خارج از موضوع این مقاله است و در پژوهش مستقل دیگری به آن پرداخته خواهد شد.

به این ترتیب اگر بخواهیم این روند را خلاصه کنیم، باید گفت در نخستین نسخه‌ها - گاه بیشتر و گاه کمتر - صلوات بر پیامبر اسلام به صورت دوگانه نوشته شده است: یعنی گاه همراه با «و آله» و گاه بدون آن. مدتی بعد ترصی بر خلفا و صحابه نیز به متن افزوده می‌شود. در ادامه تسلیم (علیه السلام) برای امیرالمؤمنین (ع) به عبارات دیگری مانند «رضی الله عنه» و «کرم الله وجهه» که موافق اعتقادات اهل سنت است، تبدیل می‌شود.

۱. نمونه‌های متأخری نیز از این تغییرات در نسخه‌های نهج البلاغه هست. اما چون هدف من در این جا بررسی نخستین نمونه‌های این جریان بود، از ذکر آنها صرف نظر کردم. برای نمونه می‌توانیم به نسخه‌ای اشاره کنیم که عبدالله بن محمد بن احمد بن علی در قرن یازدهم هجری نوشته است. در انجامه به تاریخ کتابت اشاره نشده، اما به دلیل تملک محیی‌الدین بن محمد شامی حنفی در ۱۰۶۶ق، نسخه پیش از این تاریخ کتابت شده است. در این نسخه همه جا به جای عبارت «علیه السلام» از عبارات «رضی الله عنه» و «کرم الله وجهه» استفاده شده است (کتابخانه حکیم اوغلو استانبول، ش ۶۸۱).

همچنین در این جا منظور من مواردی نیست که خوانندگان و مالکان بعدی نسخه در ضبطهای متن تغییراتی ایجاد کرده‌اند. یک نمونه نسخه‌ای از نهج البلاغه کتابت شده در ۶۰۴ق در موصل است. کاتب نسخه همه جا دعاها را طبق نوشته شریف رضی آورده است. اما چند قرن بعد از کتابت، خواننده‌ای متأخر در بعضی از صفحات و مخصوصاً در اواخر نسخه کنار عبارت «علیه السلام» نوشته است: «رضی الله عنه» (کتابخانه مدرسه نمازی خوی، ش ۳۰۰، مانند گ ۴۸ پ، ۴۹ ر، ۷۱ پ، ۷۲ ر، ۸۰ پ، ۹۲ پ، ۹۳ پ، ۹۴ ر، ۹۷ ر، ۱۰۳ و...).

نمونه دیگر مربوط به نسخه مورخ ۶۷۷ق به خط حسن بن مهدی علوی حسنی آملی بهلوی است (مرعشی، ش ۳۹۹۴). در قرون متأخر - احتمالاً قرن ده یا یازده - یکی از خوانندگان با ستردن «علیه السلام» آن را به «کرم الله وجهه» تبدیل کرده است. این کار تنها در برگهای آغازین نسخه انجام شده است. رک: گ ۱ ر، ۱ پ، ۴ پ، ۵ ر، ۵ پ، ۱۵ ر، ۱۵ پ، ۱۶ ر، ۱۶ پ، ۱۷ ر.

یک نمونه دیگر نسخه‌ای است که در شوال ۶۸۴ق از روی دستخط ابن سکون کتابت شده است. این نسخه در قرن دهم هجری به دست خواننده‌ای متعصب افتاد و او در تمام نسخه همه «علیه السلام»‌ها را پاک کرد و به جایشان دعاهای «رضی الله عنه» و «کرم الله وجهه» را نوشت. او در یادداشتی در حاشیه برگ ۱۵ به تندی بر شریف رضی بابت استفاده از دعاهای مخصوص انبیاء برای امیرالمؤمنین (ع) تاخته و او را ملامت کرده است (کتابخانه رئیس الکتاب استانبول، ش ۹۴۳).

نیز باید در نظر داشت که این نکته بدان معنا نیست که همه کاتبان غیرشیعه مذهب در این قرون در دعاهای نهج البلاغه دخل و تصرف کرده‌اند. یک نمونه کتابت امانتدارانه، نسخه‌ای است به خط نسر بن محمد بن نسر المقری الزبیدی نسباً الشافعی مذهباً مورخ شوال ۸۱۶ق (کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۲۱۸۵). کاتب که به تصریح خودش در انجامه شافعی مذهب است، در دعاهای نسخه هیچ تغییری نداده است.

این تغییرات به صورتی آرام و تدریجی در بعضی از نسخه‌های نهج البلاغه متعلق به اواخر قرن پنجم تا اوایل قرن هشتم که کاتبان یا سفارش دهندگان یا مالکانی از اهل سنت دارد، خود را نشان می‌دهد. تفاوت نسخه‌های ذکر شده نشان می‌دهد که روند این تغییرات از پیش‌اندیشیده و آگاهانه نبود که طبق نظر افرادی خاص ایجاد شده باشد، بلکه به اقتضای فضای دینی و مذهبی روزگار کاتبانشان به وجود آمده است.

چون محل افزودن یا تغییر دعاها و عبارات تفریحی در غالب این نسخه‌ها با هم تفاوت دارد و یکسان نیست، مشخص می‌شود که این تغییرات حاصل فضای دینی و مذهبی روزگار کاتبان و دست‌کارهای آنهاست، نه نتیجه رونویسی دقیق این دعاها از نسخه‌های پیشین.

آنچه عرضه شد یک بررسی مقدماتی و گزارشی اولیه از تغییراتی است که در نسخه‌های نهج البلاغه تا نیمه قرن هشتم از سوی کاتبان اهل سنت اعمال شده است تا با مقایسه آنها بتوانیم جایگاه نسخه‌های خاندان ابوالمکارم را بهتر بسنجیم. طبیعتاً ضروری است که در پژوهشی دیگر همه نسخه‌های نهج البلاغه که پیش از قرن نهم کتابت شده‌اند، بررسی شوند، تا این روند دقیقتر و واضحتر تبیین شود. به این ترتیب اهمیت نسخه‌های خاندان ابوالمکارم و نسخه‌های مشابه‌اش در آن است که بخشی از مسیر تحول کتاب نهج البلاغه از متنی فرامذهبی به متن خاص یک گروه را به نمایش می‌گذارد.

سرگذشت نسخه‌های محمد بن ابوالمکارم

در صفحه عنوان هر دو نسخه، دو کتیبه در بالا و پایین و یک شمسه زرین در وسط کشیده شده است. فضای دو کتیبه به نوشتن نام کتاب و نام مؤلف اختصاص داده شده است. در چنین الگوهایی معمولاً شمسه وسط صفحه به نام حامی تهیه نسخه اختصاص می‌یافت. اما شمسه هر دو نسخه مرعشی و فاتح فاقد هر نامی است. طلای وسط شمسه نسخه مرعشی جدیدتر است و احتمالاً برای پوشاندن نوشته‌های اصلی شمسه به نسخه افزوده شده است. یعنی احتمالاً نام همان شخصی که نسخه به سفارش او تهیه شده بود. اما ظاهراً نسخه فاتح حامی مشخصی نداشته است؛ چون در شمسه صفحه عنوانش هیچ نامی نوشته نشده بود، تا آن که دو قرن بعد عطاءالله بن خضر بن الیاس تملک خود را روی آن نوشت.

معمولاً نسخه‌های نفیس به سفارش افراد متمول تهیه می‌شد. به جز این کاتب در صورتی به کتابت نسخه‌ای مزین دست می‌یازید که از فروش آن اطمینان داشت. به این ترتیب احتمالاً حامی نسخه مرعشی هنگام کتابت مشخص بود، اما کاتب نسخه فاتح را بدون سفارش حامی مشخصی نوشته است.

قدما افزودن یادداشت یا تملک به شمس‌های مذهبی که نامی در آنها نوشته نشده بود را چیز قبیح و زشتی نمی‌دانستند. اگرچه این کار با نگاه زیباشناسی امروزی، بدسلیقگی و مخدوش کردن اصالت نسخه محسوب می‌شود، اما نزد آنها کاری متداول بود و نفاست نسخه نیز مانعی برای این کار نبود.^۱

بدین ترتیب حامی و مالک نخست هر دو نسخه مشخص نیست. اما از آنها که بگذریم، هر یک از دو نسخه مرعشی و فاتح در طول بیش از هشت قرن که از کتابتشان گذشته، سرنوشتی متفاوت پیدا کردند و در دست‌ان جداگانه‌ای قرار گرفتند.

۵۶۸

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

نسخه فاتح

۱. خضر بن فقیه الیاس

کهنترین تملک نسخه از آن خضر بن فقیه الیاس است که بالای صفحه عنوان نوشته شده: «من کتب اضعف العباد و الناس خضر بن الفقیه الیاس عفی عنهما».

شرح حال خضر در کتب تراجم و تاریخ ذکر نشده^۲ و اطلاعات کمی درباره او می‌دانیم. عباس اقبال حدس زده است که او از اعقاب خواجه صائن‌الدین فقیه الیاس شیرازی

۱. برای مثال این نمونه‌ها یادکردنی هستند: نسخه‌ای از ذخیره خوارزمشاهی مورخ ۶۷۰ که داخل دو کتیبه و شمسه مزین و نفیس آغاز آن یادداشت مالکیتی مورخ ۸۷۴ ق نوشته شده است (کتابخانه فاتح استانبول، ش ۳۵۵)؛ نسخه‌ای از ترجمه تاریخ طبری مورخ ۷۱۸ ق که در وسط شمسه مذهب آغازین آن وقفنامه سلطان محمود اول عثمانی نوشته شده است (کتابخانه ایاصوفیا استانبول، ش ۳۰۵)؛ نسخه‌ای از شاهنامه مورخ ۷۳۱ ق که تملکی به شمسه وسط آغاز آن افزوده شده است (کتابخانه توپقاپوسرای استانبول، ش H 1479)؛ قرآنی از قرن هشتم که وقفنامه فارس ملک خاتون خواهر شیخ ابواسحاق اینجو در ۷۷۷ ق بر مسجد عتیق شیراز در وسط شمسه مذهب آن نوشته شده است (موزه پارس شیراز، ش ۴۱۸ م پ. رک: مصحف روشن، ص ۱۴۵).

۲. حتی کتابشناس و مورخ برجسته‌ای چون حاجی خلیفه (د. ۱۰۶۵ ق) نیز از احوال او بی‌اطلاع بود؛ به صورتی که در کتاب سلم الوصول الی طبقات الفحول، ج ۲، ص ۷۷ بدون هیچ توضیحی تنها اسم او را ذکر کرده است.

قرن ۶) باشد که از شیراز به دربار سلطان محمد فاتح عثمانی رفته و مجدداً به ایران برگشته است.^۱ احتمالاً پیداشدن نسخه‌ای با تملک خضر بن الیاس در شیراز دلیل چنین حدسی از سوی اقبال باشد. اما خضر در مقدمه کتابش - الاسئلة القطبية - نسبت خود را «الکملجنوی / الکومولجنوی» ذکر کرده است که نشان از تعلقش به کومولجین^۲ - شهری در شمال شرق یونان - دارد.^۳ تاریخ تولد او مشخص نیست، اما زمان مرگش را عطاءالله - فرزندش - صبح جمعه رمضان ۸۸۹ ق ثبت کرده است.^۴

سه کتاب از تألیفات او می‌شناسیم که موضوع همه آنها ادبیات است: الاسئلة القطبية علی کتاب ابن الحاجب صاحب النفس القدسیة نوشته شده به نام قطب الدین بن قاضی قضاة المسلمین عضدالدین بکجه‌ای بن وزیر فضل‌الله پاشا، رساله فی النحو که در ذیقعه ۸۶۳ ق به دستور سلطان محمد فاتح نوشته شده است^۵، و شرح قصیده بانث سعاد تألیف ۸۶۸ ق.^۶ وجود نسخه‌ای از نهج البلاغه در تملک او احتمالاً به همین علایق ادبی اش ارتباط پیدا می‌کند.

۵۶۹

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

ظاهراً روابط خضر بن الیاس با سلطان محمد فاتح عثمانی (حک. ۸۴۸-۸۵۰، ۸۵۵-۸۸۶ ق) نزدیک بود و منحصر به تألیف یک کتاب به نام او نمی‌شد. این رابطه چنان بود که محمد فاتح دست کم شش کتاب از کتابخانه خود را به خضر بخشید. می‌دانیم که فاتح کتابدوست بود و کتابخانه معظم و نفیسی داشت.^۷ با این حال شش

۱. «سرگذشت یک نسخه خطی از قانون ابن سینا»، ص ۱۹.

2. Komotini / Gümülçine

۳. الاسئلة القطبية، گ ۱ پ.

۴. «سرگذشت یک نسخه خطی از قانون ابن سینا»، ص ۲۰.

۵. بعد از رساله، ۵ بیت فارسی از سروده‌های مؤلف در مدح فاتح نوشته شده است. نسخه شماره ۴۴۶۸ کتابخانه ایاصوفیا احتمالاً همان نسخه‌ای باشد که مؤلف به فاتح تقدیم کرده است.

۶. برای توضیحات بیشتر درباره این کتابها و نسخه‌های آنها رک:

Cevat İzgi, "Gümülçineli İlyas Oğlu Hızır (868/ 1463'de sağ), *Batı Trakya'nın sesi*, V. 3, N. 14, January 1990, pp. 28-29.

۷. این کتاب کاملترین منبعی است که تاکنون درباره کتابخانه فاتح و نسخه‌های نفیس آن منتشر شده است:

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı: Sultan Fatih'in Şahsi Kitaplığı, Yazma Eser Sergisi Kataloğu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022.

نسخه نفیس را در موضوعات مختلف طبی، تفسیر، لغت عرب و فلسفه به خضر اهدا کرده است:

۱. القانون ابن سینا، مورخ ۶۳۱ق، با این یادداشت از خضر بن الیاس:

من عطایا السلطان الاعظم و النخاقان المعظم، مالک ملوک العرب و العجم، المخصوص بعناية الله و نصرته الاعز و الاكرم، السلطان محمد بن السلطان مراد خان خلد الله تعالى سلطانه و اوضح على العالمين برهانه لافقر العباد و الناس خضر بن الفقيه الیاس عصمه من الیأس و البأس برب الناس و خیر الناس و آله المطهرین عن القیاس.

نسخه بعد از مرگ خضر به فرزندش عطاء الله رسید و او نیز تاریخ فوت پدر را روی آن ثبت کرد. عباس اقبال آشتیانی این نسخه را در فروردین ۱۳۲۸ش در شیراز خریده بود.^۱ از سرنوشت این نسخه اطلاعی نداریم.

۲. ذخیره خوارزمشاهی، به خط محمود بن عبدالمجید بن عبدالحمید بن عبدالرشید الرجائی (؟) مورخ رمضان ۶۹۳ق. با یادداشتی از خضر بن الیاس در آغاز نسخه که بر اساس آن سلطان محمد فاتح کتاب را به او هدیه داده بود. مشخص نیست چرا نام خضر از این یادداشت سترده شده، اما بدون تردید نویسنده یادداشت هموست. افزون بر شباهت خط و شباهت کلمات یادداشت، حرف «س» در آخر نام او کماکان خوانده می شود: «من عطایا سلطان سلاطین العرب و العجم، و ظلّ الله فی العالم، السلطان محمد بن مراد خان خلد الله تعالى سلطانه و افاض علينا و علی العالمین بّره و احسانه افقر العباد و الناس... [س] عفی عنهما». نسخه بعداً وارد کتابخانه سلطان بایزید شده است و مهر او را دارد. کتابخانه ایاصوفیا، ش ۳۶۱۸.^۲

۳. مجموعه‌ای از رسائل فلسفی شهاب‌الدین یحیی بن حبیش سهروردی (د. ۵۸۷ق)، به خط بدرالدین نسوی خراسانی در ۷۰۵-۷۳۵ق. چند کلمه از یادداشت خضر در بالای

۱. «سرگذشت یک نسخه خطی از قانون ابن سینا»، ص ۱۸-۲۲.

۲. فهرس مخطوطات الطب الاسلامی باللغات العربیة و ترکیة و الفارسیة فی مکتبات ترکیا، ص ۱۷۹؛ فهرست دستنویسهای فارسی کتابخانه ایاصوفیا، ص ۴۱۸. در هر دو منبع اشاره‌ای به این یادداشت نشده است.

صفحه نخست نسخه از بین رفته است: «من جملة... العرب و العجم، ظلّ الله تعالی... السلاطین... سلطانه لافقر العباد و الناس خضر بن الفقیه الیاس عفی عنهما فحفظ من الیاس». کتابخانه راغب پاشای استانبول، ش ۱۴۸۰.^۱

۴. الکشاف تألیف محمود بن عمر زمخشری (د. ۵۳۸ق)، مورخ ۷۴۴ق به خط عبد المؤمن بن محمد بن السباک الحنفی، نسخه ای مزین و نفیس که در صفحه عنوانش سه یادداشت تملک نوشته شده است. نخستین آنها از آن خضر بن الیاس است:

هذا من عطایا سلطان السلاطین، ظلّ الله تعالی علی الخلائق أجمعین، السلطان بن السلطان، السلطان محمد بن مراد خان خلد الله ملکه و أبد دولته و شوکتته و وقفه لما یحبّ و یرضاه من الأخلاق الحمیده المرضیة و الأفعال الصالحة السنیة لافقر العباد و الناس خضر بن الفقیه الیاس عفی عنهما.

و زیر آن تملک فرزندش لطف الله: «و الآن من عواری الزمان عند الفقیر لطف الله بن خضر بن الیاس بالارث الشرعی عن والدی عفی الله عنی و عنه و عن اسلافی». بعد از مرگ لطف الله نسخه به خواهرش نفیسه رسید و او نیز آن را در ۵ شعبان ۹۰۸ق فروخت. یادداشت سوم این خرید و فروش را ثبت کرده است:

هذا المجلّد مع المجلّد الثانی قد انتقل الیّ بالشراء الشرعی بعد وفاة المرحوم لطف الله المسطور من أخته نفیسة بوكالة ابرهیم بن المرحوم... بن الشیخ جواد الذی كان مدرّساً فی اسلامبول و صهرها عبد الله بك الجندیّ بألف دراهم عثمانی و اشهد علیها عند المسلمین الحاضریین المسطور أسامیهم فی دفتری و انا الفقیر محمد علی الدفتردار تومان؟ تحریراً فی الیوم الخامس من شعبان سنة ثمان و تسعمائة.

کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۷۰.^۲

۱. برای فهرست کتابهای این مجموعه رک: فهرس المخطوطات العربیة و ترکیة و الفارسیة فی مكتبة راغب پاشا، ج ۹، ص ۶۸۱-۷۲۰. در آن جا به یادداشت بخشش نسخه از سوی سلطان محمد فاتح به خضر بن الیاس اشاره ای نشده است.

۲. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۲، ص ۳۳-۳۴.

۵. الجامع لمفردات الادویة و الاغذیة تألیف ابن بیطار (۶۴۶ق)، مورخ اواخر صفر ۸۳۷ق به خط محمد بن محمد المفسر. بالای صفحه عنوان این یادداشت آمده است: «من عطایا سلطان سلاطین العرب و العجم، ظلّ الله فی العالم، السلطان محمد بن مراد خان خلد الله سلطانه لافقر الناس خضر بن الیاس عفی عنهما». این نسخه بعداً به تملک سلطان بایزید در آمد و در صفحه عنوان و صفحه خاتمه مهر او را دارد. بایزید نیز بعداً آن را طبق یادداشت نوشته شده به خط جلی در صفحه عنوان وقف کرده است: «وقف سلطان بایزید خلد ملکه». کتابخانه سلیمیة ادرنه، ش ۴۷۱۶.

۶. صحاح اللغة تألیف اسماعیل بن حماد جوهری (د. ۳۹۳ق)، مورخ ۲۲ ذیحجه ۸۵۷ق به خط عبدالکریم بن خواجا علی الکاتب الحلبی. همه برگهای نسخه با جدول کشی طلا تزئین شده است. خضر بن الیاس بالای صفحه عنوان نسخه چنین نوشته است: «من کتب اضعف العباد و الناس خضر بن الفقیه الیاس عفی عنهما، من صدقات سلطان السلاطین السلطان محمد بن مراد خان خلد الله ملکه و ابد دولته». زیر این یادداشت تملک عطاء الله فرزند او نوشته شده است (گ ر). طبق یادداشت برگ آخر عطاء الله نسخه را با نسخه ای مقابله کرده بود که با نسخه جوهری مقابله شده بود (گ ر۵). کتابخانه مراد ملا استانبول، ش ۱۷۷۶.

اما به نظرم شگفتی درباره خضر بن الیاس - این دانشمند گمنام -، نه روابطش با سلطان محمد فاتح، بلکه ارتباطش با شیخ جنید بن ابراهیم صفوی (۸۶۴ق) - جد شاه اسماعیل صفوی - است. نسخه ای از کتاب المحبوب شیخ سعدالدین حنویه (د. ۶۴۹ق) می شناسیم که شیخ جنید به خضر بن الیاس بخشیده بود. خضر در یادداشتی در نخستین برگ نسخه به این مطلب تصریح کرده است: «من کتب اضعف العباد و الناس خضر بن الیاس عفی عنهما، هبة قطب المشایخ و المحققین الشیخ جنید بن الشیخ ابرهیم الصفوی الاردبیلی سلمه الله فی الدارین و روح روحه» (کتابخانه ایاصوفیا، ش ۲۰۵۷).

جنید نخستین فرد از خاندان صفویه بود که مدعی حکومت و ریاست دنیوی شد. او پس از مرگ پدرش در ۸۵۱ق در اردبیل رهبر درویشان صفوی شد. اما به زودی به دلیل سوءظن جهانشاه قراقویونلو مجبور به ترک اردبیل شد. او سالهای بعد (۸۵۲ یا ۸۵۳-۸۶۰ق) رادر مناطق مختلف آناتولی و سوریه مانند سیواس، قونیه، حلب، جانیق و... به جذب و تربیت

مردان و تلاش برای کسب قدرت و جنگ گذراند. بعد از این تلاشهای نافرجام در ۸۶۰ ق به قصد هم‌پیمانی با اوزون حسن آق قویونلو به دیاربکر (آمد) رفت و سه سال در آن جا ماند. تا آن که در ۸۶۴ ق در جنگ با امیر خلیل‌الله حاکم شروان کشته شد.^۱ مشخص نیست خضر بن الیاس کجا و کی جنید را دیده است. اما این دیدار حتماً در فاصله سالهای ۸۵۱-۸۶۴ ق اتفاق افتاده که جنید داعیه‌دار رهبری معنوی و مادی صفویان شده بود. توصیف جنید با عبارت «قطب المشایخ و المحققین» و ذکر دعای «سَلِّمَ اللهُ فی الدارین و رَوْحَ رُوحه» برای او نشانه علاقه معنوی خضر بن الیاس به جنید است.^۲

سعدالدین محمد بن مؤید حموی در کتاب محبوب‌المحبین و مطلوب‌الواصلین با زبانی غامض و پیچیده و با استفاده از اندیشه‌های حروفی و ترسیم دایره و اشکال مختلف، موضوع ولایت و ختم‌الاولیاء را مطرح کرده است. عقاید خاص حموی درباره ولایت با تشیع عرفانی قرابت دارد و شاید همین نکته دلیل وجود نسخه‌ای از کتاب محبوب در تملک جنید صفوی باشد. چون اطلاعات ما درباره افکار جنید بسیار محدود است، اطلاع درباره یک منبع احتمالی افکار او حائز اهمیت است.^۳ این نسخه تنها نسخه‌ای است که از کتابخانه جنید می‌شناسیم.

به هر حال تملک خضر بن الیاس روی این نسخه‌ها به شناخت بهتری از او کمک می‌کند و نشان از وسعت مشرب او در ارتباط با گروه‌های مختلف دارد. از یک سو از سلطان محمد فاتح کتاب هدیه می‌گرفت و از سوی دیگر از شیخ جنید بن ابراهیم صفوی. ظاهراً دست‌کم بخشی از کتابخانه خضر به کتابخانه بایزید دوم عثمانی منتقل شده است. افزون بر نهج البلاغه، نسخه کتاب‌المحبوب هم به همان جا رسید و مهر بایزید در آغاز و انجام و یادداشت کتابداریش - عطوفی - در صفحه آغاز نسخه دیده می‌شود.^۴

۱. درباره زندگی جنید رک: تشکیل دولت ملی در ایران، ص ۱۵-۵۳.

۲. در شرح حال جنید به یک نمونه دیگر از اهدای کتاب به قصد جذب دیگران توجه داده شده است. جنید به محض رسیدن به خاک عثمانی هدایایی برای سلطان مراد دوم (حک. ۸۴۹-۸۵۵ ق در نوبت سوم) فرستاد که بین آنها یک جلد قرآن هم بود، اما نتوانست توجه او را جلب کند. همان، ص ۲۰.

۳. تنها نوشته باقیمانده از جنید نامه‌اش به ابن شَمَاع حلبی (۸۶۳ ق) است که در آن عقاید خود را ذکر کرده است. برای متن نامه و تحلیل آن رک: «مکتوب سلطان جنید صفوی به ابن شَمَاع حلبی»، احمد خامه‌یار، پیام بهارستان، دوره دوم، س ۵، ش ۲۰، تابستان ۱۳۹۲ ش، ص ۱۳۰-۱۳۹.

4. "Transliterated Text of MS Török F. 59.", p. 72.

۲. عطاء الله بن خضر بن الیاس

پس از خضر بن الیاس، نسخه به فرزندش عطاء الله به ارث رسید. او سه بار یادداشت تملک خود را در صفحه عنوان نوشته است. نخستین بار دقیقاً چسبیده به تملک پدرش: «وقد انتقل منه بالارث الشرعی الی افقر الوری عطاء الله بن خضر عفی عنهما». بار دیگر چند سانتیمتر پایینتر و به همان اندازه کوتاه: «من كتب افقر الوری عطاء الله بن خضر عفی عنهما». اما یادداشت سوم او مفصل است و در شمسه زرین وسط صفحه عنوان نوشته شده است:

قد انتقل هذه الصحف الشریفة و الخطب اللطيفة و المواعظ الحکمیة و النصایح العلمیة و الزهرة الزهراء و الاعجوبة الفخراء و ایم الله انه لخلیق بان یرشح به البنان و یوشح به البیان و یفصح به اللسان و انه لمحتو علی علم الاولین و ذکر الآخرين و کنز وافیة و عبارة شافیة لحضرت مولانا الاسد الغالب علی بن ابی طالب الی العبد النحیف الضعیف عطاء الله بن خضر بن الیاس الوصیف من حضرت سیدنا و المستشفع من بركة سیدنا محمد صلعم.

درباره عطاء الله به جز نسخه‌هایی که از پدرش برای او به یادگار مانده بود و ذکرشان گذشت، اطلاع دیگری در دست نیست.

۳. سلطان بایزید دوم عثمانی

مشخص نیست این نسخه بعد از عطاء الله چه طریقی را پیمود تا وارد کتابخانه سلطنتی عثمانی شد. طبق فهرستی که خیرالدین خضر بن محمود عطوفی (د. ۹۴۸ق) - کتابدار کتابخانه سلطان بایزید دوم عثمانی (حک. ۸۸۶-۹۱۸ق) - در سال ۹۰۸ق برای کتابخانه او تهیه کرد، هفت نسخه از کتاب نهج البلاغه در کتابخانه اندرونی کاخ توقیاطپوسرای استانبول نگهداری می‌شد.^۱ این نسخه یکی از همان هفت نسخه است. در بالای صفحه عنوان مشخصات کتاب به خط عطوفی نوشته (کتاب نهج البلاغه من خطب امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه و مکاتباته) و در پایین برگ اول و آخر مهر بیضوی طغراشکل بایزید دوم کوفته شده است.^۲

1. Ibid, pp. 148-149.

۲. عطوفی موضوع کتاب نهج البلاغه را ادبیات عرب تعیین کرده و نسخه‌های آن را ضمن این بخش از فهرست خود معرفی کرده است. مشخصات شش نهج البلاغه دیگر متعلق به کتابخانه بایزید چنین است:

۴. سلطان محمود اول عثمانی

دوران سلطنت سلطان محمود اول عثمانی (حک. ۱۱۴۳-۱۱۶۸ق) دوران طلایی و رونق کتابخانه‌ها در عثمانی است. او کتابخانه‌های متعددی در استانبول و خارج از آن شهر بنا کرد و بر هر یک کتابهای متعددی از خزانه دربار را وقف کرد. کتابخانه فاتح دومین کتابخانه‌ای بود که او در استانبول ساخت (۲۶ ربیع‌الاول ۱۱۵۵ق) و به مرور کتابهایی بر آن وقف کرد.^۱ این نسخه یکی از همان نسخه‌های موقوفه اوست که پس از دو قرن و نیم از کتابخانه اندرونی کاخ توپقاپوسرای استانبول خارج شد و در کتابخانه فاتح جای گرفت.

یک. مورخ ۵۹۸ق به خط ابوعلی احمد بن محمد بن عبدالرحیم الفامی الهروی که آن را برای استفاده خودش کتابت کرده بود. با یادداشت عطوفی در صفحه عنوان و مهر بایزید در آغاز و انجام نسخه. کتابخانه ایاصوفیا استانبول، ش ۴۳۴۴.

دو. مورخ ۶۱۵ق به خط عبدالغفور بن عبدالغفار بن احمد بن مرزویه الکاتب، با یادداشت عطوفی در آغاز نسخه. کتابخانه توپقاپوسرای شماره ۲۵۵۶. A. رک:

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu, V. IV, pp. 221-222.

سه. مورخ ۶۸۲ق، یادداشت عطوفی در بالای صفحه عنوان نشانه تعلق نسخه به کتابخانه بایزید است، اما مهر بایزید در آغاز و انجام نسخه به عمد سیاه شده است. دارالکتب مصر قاهره، ش ۴۸۴۰ ادب طلعت. این نسخه پیشتر معرفی شد.

چهار. مورخ ۷۳۹-۷۳۸ق به خط عبدالله بن عقیل بن عبیدالله حایری، با یادداشت عطوفی در صفحه عنوان و مهر بایزید در آغاز و انجام نسخه. کتابخانه ایاصوفیا، ش ۴۳۴۶.

پنج. قرن ۷. با یادداشت عطوفی در صفحه عنوان و مهر بایزید در آغاز و انجام نسخه. کتابخانه توپقاپوسرای، ش ۲۳۷۴. A. رک: فهرس المخطوطات المصورة، ج ۱، ص ۵۴۳؛

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu, V. IV, pp. 221.

شش. قرن ۹. بالای صفحه عنوان یادداشت معرفی نسخه به خط عطوفی نوشته شده است. گوشه سمت چپ پایین همین صفحه به عمد مخدوش شده که احتمالاً برای از بین بردن مهر بایزید است. زیرا او معمولاً مهر خود را در همین نقطه از صفحه اول کتابهای کتابخانه‌اش می‌کوفت. کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۰۴۱۰. رک: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۶۰۰ (این نسخه پیشتر به کتابخانه رضا صحت تعلق داشت تا آن که همراه با سایر کتابهای او در مرداد ۱۳۴۹ش به کتابخانه آستان قدس رضوی منتقل شد).

نسخه شماره ۲۳۱۴ A کتابخانه توپقاپوسرای، شرح نهج البلاغه تألیف یوسف بن حسن حسینی است که سهواً در فهرست نسخه‌های خطی عربی کتابخانه توپقاپوسرای و به نقل از آن جا در مقاله زرین تنیندی به عنوان نسخه‌ای از کتاب نهج البلاغه معرفی شده است. رک:

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu, V. IV, p. 222; "APPENDIX II:

Preliminary List of Manuscripts Stamped with Bayezid II's Seal and Transferred from the Topkapı Palace Inner Treasury to Other Library Collections", p. 981.

۱. درباره کتابخانه فاتح رک:

Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri, p. 221-223.

وقفنامه نسخه را درویش مصطفی افندی (د. ۱۱۷۴ق) مفتش اوقاف حرمین شریفین (مکه و مدینه) نوشته و مهر وقف سلطان محمود اول عثمانی کنار آن کوفته شده است. مهر درویش مصطفی بیضوی است و متن آن «المتوکل علی الله الاعلی عبده درویش مصطفی» است. اما مهر سلطان محمود مدور و بزرگ است: «الحمد لله الذی هدانا لهذا وما كنا لنهتدی لولا ان هدانا الله وقف محمود خان بن مصطفی شاه المظفر دائماً».

وقفنامه تاریخ وقف ندارد؛ اما از دفتر عتیق موقوفات سلطان محمود اول برمی آید که این نسخه در همان زمان تأسیس کتابخانه فاتح یعنی در ۱۱۵۵ق بر آن جا وقف شده است. شگفت است که تهیه کنندگان این فهرست کتاب نهج البلاغه را در موضوع تصوف طبقه بندی کرده است.^۱

بالای صفحه الحاقی آغاز نسخه این یادداشت نوشته شده که احتمالاً متعلق به دوره همین سلطان باشد: «کتاب نهج البلاغه من خطب امیرالمؤمنین، نسخ ۱۵».

در صفحه عنوان دو یادداشت دیگر هم نوشته شده بود که هر دو را به عمد مخدوش و ناخوانا کرده اند.

۵۷۶

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

نسخه مرعشی

همه نشانه های مالکیت و وقف توسط افراد متفاوت و در دوره های مختلف از روی این نسخه زوده شده است: نام حامی تهیه نسخه زیر پوششی از طلا مدفون شده است. مهر وقف کتابخانه ربع رشیدی تراشیده شده است. دستخط شیخ بهایی کم رنگ است و جز با دقت زیاد خوانده نمی شود. و متن وقفنامه نسخه نیز به عمد مخدوش شده است.

۱. ربع رشیدی

ربع رشیدی مجموعه ای از اوقاف گسترده خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی (۶۴۸-۷۱۸ق) - وزیر غازان خان و اولجایتو - بود که در محله ولیانکوه در شمال شرقی تبریز

۱. دفتر عتیق موقوفات سلطان محمود اول، مجموعه یازما باغشدر در کتابخانه سلیمانیه استانبول، ش ۲۴۲، گ ۳۵؛ فاتح کتبخانه سی دفتری، مجموعه یازما باغشدر در کتابخانه سلیمانیه استانبول، ش ۲۴۱، گ ۳۲ پ.
۲. کلمات اخیر به آن معناست که نسخه به خط نسخ نوشته شده و هر صفحه اش ۱۵ سطر دارد.

بنیاد گذاشته شد و شامل عمارات گوناگونی از قبیل مسجد و مدرسه و خانقاه و دارالضیافه و دارالشفاء و دارالحفاظ و بیت التعلیم و بیت الکتب بود. آبادانی و رونق این مجموعه دیر نیاید و با قتل رشیدالدین در جمادی الاول ۷۱۸ ق، اموال ربع رشیدی و از جمله کتابخانه اش غارت شد. در نتیجه همین غارت بود که مهر وقف کتابخانه ربع رشیدی روی شماری از کتابهای موقوفه آن جا پاک یا به نحوی مخدوش شده است. این نسخه نیز یکی از نسخه‌های موقوفه کتابخانه ربع رشیدی است که سعی کرده‌اند مهرش را از بین ببرند.

در حاشیه چهار برگ نسخه، آثار باقیمانده از مهر مستطیل شکل کشیده‌ای باقی مانده است که تماماً و با دقت نوشته آن را تراشیده‌اند (گ ۴۸ پ، ۷۳ پ، ۱۱۳ پ برگ پایان جلد اول کتاب، ۱۵۰ پ)^۱. اندازه این مستطیل ۷۴×۱۳ میلی‌متر است و این دقیقاً اندازه مهر وقف کتابخانه ربع رشیدی است. با توجه به شکل مهر و اندازه آن و سایه باقیمانده از حروف مهر روی اوراق نسخه با اطمینان می‌توانیم مهر تراشیده شده روی این نسخه را همان مهر وقف کتابخانه ربع رشیدی تبریز بدانیم. بنابراین نسخه دیگری از خزانه این کتابخانه به دست می‌آید.^۲

۵۷۷

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی افزون بر وقف یک نسخه از نهج البلاغه با متن این کتاب نیز بیگانه نبود. او در ذیل کتاب مباحث سلطانیه فهرستی از علمای اسلام تا قرن هفتم هجری به دست داده است. در این فهرست نام شریف رضی و برادرش شریف مرتضی هم ذکر شده است. رشیدالدین در این جا برخلاف بعضی از هم‌روزگاراناش که نهج البلاغه را تألیف شریف مرتضی دانسته‌اند، به درستی مؤلف کتاب را شریف رضی معرفی کرده است: «الشریف المرتضی، ابوالقاسم، نقیب العلویین، صاحب المنزلة العظيمة. الشریف الرضی اخو المرتضی، جامع خطب نهج البلاغه، و هما فی غایة الجلالة».^۴

۱. معمولاً مهر ربع رشیدی در برگهای آغاز و انجام نسخه‌های موقوفه آن جا هم کوفته می‌شد. اما چون حاشیه برگهای آغاز و انجام این نسخه آسیب دیده و بعداً متن و حاشیه شده، درباره این نسخه نمی‌توانیم اظهار نظری کنیم.
۲. پیش از این ۱۳ نسخه از نسخه‌های موقوفه این کتابخانه شناسایی شده بود. برای مهر وقف کتابخانه ربع رشیدی و مشخصات نسخه‌های موقوفه بر آن رک: «کتابهای وقف شده بر کتابخانه ربع رشیدی»، سید محمدحسین حکیم، نامه بهارستان، س ۱۶، دوره جدید، ش ۲۴، ۱۳۹۷ ش؛ «سه نسخه دیگر از کتابخانه ربع رشیدی»، سید محمدحسین حکیم، آینه پژوهش، س ۳۱، ش ۱۸۵، آذر و دی ۱۳۹۹ ش.
۳. در متن چاپی به اشتباه «ابو» ضبط شده که با توجه به نسخه بدلها اصلاح شد.
۴. مباحث سلطانیه، ص ۴۵۵.

همچنین می‌دانیم یکی از علمای شیعه مذهب که در خدمت خواجه رشیدالدین بود، شرح گسترده‌ای بر نهج البلاغه نوشته که اکنون تنها بخشی از آغاز آن شامل شرح خطبه سوم تا پنجاه و یکم در دست است. چون تنها نسخه شناسایی شده از این کتاب (کتابخانه دکتر اصغر مهدوی، ش ۷۹۵) مقدمه ندارد، هویت نویسنده کتاب مشخص نیست.^۱ نویسنده گمنام این شرح، هر خطبه را از جنبه‌های مختلف و با عناوینی همچون اللغة، الاعراب، المعانی، البیان، البدیع، الفحوی و اللطائف الرشیدیه بررسی کرده است. عنوان اخیر یعنی «اللطائف الرشیدیه» شرح گفتگوهای شارح نسخه با خواجه رشیدالدین درباره معنای جملاتی از نهج البلاغه است.^۲ نویسنده در هر مورد افزون بر نقل نظر رشیدالدین، تاریخ و محل گفتگو را هم ثبت کرده است. این گفتگوها در فاصله روز سیزدهم تا آخر ماه جمادی الآخر ۷۱۲ ق در مَیدان، دِینور، کَرِنْد و خوشان غالباً در حالی انجام شده است که رشیدالدین سوار بر اسب در حال حرکت بود.^۳

اولجایتو در اوایل ماه جمادی الآخر ۷۱۲ ق از سلطانیه عازم کَشَاف - منطقه‌ای در موصل - و شام شد تا با الملک الناصر (حک. ۷۰۹-۷۴۱ ق در نوبت سوم) - سلطان مملوک مصر - بجنگد.^۴ به احتمال فراوان گفتگوهای رشیدالدین و نویسنده گمنام شرح نهج البلاغه در همین سفر انجام شده است. زیرا از یک سو مناطقی که به عنوان محل گفتگو یاد شده، در مسیر حرکت اولجایتو قرار دارند و طبعاً رشیدالدین نیز به عنوان وزیر در این سفر همراه شاه بوده است. و از سوی دیگر نویسنده چهار بار تأکید کرده است که گفتگوی آنها در حین حرکت و سوار بر مرکب انجام شده است و رشیدالدین همیشه ارتجالاً و بدون اندیشه قبلی به پرسشهای او پاسخ داده است. مورد اخیر یعنی ارتجالی

۵۷۸

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهار و اسفند ۱۴۰۳

۱. برای توصیف نسخه رک: «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه خصوصی دکتر اصغر مهدوی»، ص ۱۵۸-۱۵۹.

۲. شرح نهج البلاغه، لشارح محقق من اعلام القرن الثامن، ص ۹۷، ۱۱۵، ۱۲۹، ۳۶۷، ۳۷۴، ۳۸۱، ۵۰۸.

۳. روز یکشنبه ۱۳ جمادی الآخر ۷۱۲ ق در حدود دینور به صورت ارتجالی و سوار بر مرکب (ص ۹۷، ۱۱۵، ۱۲۹)، شب یکشنبه ۲۱ جمادی الآخر ۷۱۲ ق در حدود میدان (ص ۹۷، ۳۶۷)، روز یکشنبه سلخ جمادی الآخر ۷۱۲ ق در حدود کَرِنْد و خوشان به صورت ارتجالی و سوار بر مرکب (ص ۳۷۴).

۴. تاریخ اولجایتو، ص ۱۴۲؛ "The Itineraries of Sultan Öljaitü, 1304-16", P. 65, 69 n 116, 117.

پاسخ دادن از خصوصیات رشیدالدین است که آن را مایه افتخار خود می دانست و در کتابهای خودش هم مکرراً ذکر آن رفته است.^۱ رشیدالدین می خواست با بدیهه پاسخ دادن به پرسشهای مختلف در راه^۲ و سفر و پشت اسب^۳ سرعت انتقال و توانایی اندیشه خود را به رخ بکشد.^۴

با توجه به منقولات قابل توجه از رشیدالدین و اختصاص عنوانی خاص به سخنان او، این گمان قوی است که فرض کنیم نویسنده تألیف اصل کتاب را به خود رشیدالدین تقدیم کرده باشد.

محمدتقی دانش پژوه نخست حدس زد که علامه حلی (۷۲۶ق) مؤلف این شرح است^۵، اما بعداً نظرش را تغییر داد و محتمل دانست که سید مجدالدین ابوالفضائل عباد بن احمد بن اسماعیل حسینی گلستانه اصفهانی - قاضی اصفهان در دوره اولجایتو - نویسنده آن باشد.^۶ او در هر دو مورد به صراحت و روشنی دلیلی برای این انتسابها ذکر نکرده است. اما چون به دو رساله پرسش و پاسخ رشیدالدین با علامه حلی و گلستانه اشاره کرده، گویی نفس تبادل این پرسشها از سوی دو عالم شیعی را برای این انتساب کافی دانسته است. عزیزالله عطاردی این شرح را بدون انتساب به فرد مشخصی منتشر کرده است.^۷

۱. برای نمونه رک: بیان الحقائق، ص ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۲۰، ۱۳۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۶۴، ۱۶۹، ۱۷۱، ۲۷۵، ۳۱۹، ۳۲۴، ۳۴۰، ۳۶۹، ۳۷۷، ۳۹۱، ۴۰۶؛ مفتاح التفاسیر، ص ۵۰، ۵۵، ۹۰، ۱۴۷، ۱۶۶، ۱۷۰، ۲۲۸، ۲۷۴؛ توضیحات رشیدی، ج ۲، ص ۵۲۰.
۲. بیان الحقائق، ص ۱۶۳.
۳. توضیحات رشیدی، ج ۲، ص ۸۶۲.
۴. رشیدالدین بخشی از رساله دوم کتاب لطائف الحقائق را به پاسخ به منتقدان خود درباره سرعت و شتابش در نوشتن اختصاص داده است. رک: لطائف الحقائق، ج ۱، ص ۱۵۵-۱۶۳.
۵. «فهرست نسخه های خطی کتابخانه خصوصی دکتر اصغر مهدوی»، ص ۱۵۸؛ فهرست میکروفیلیمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۳۴۸.
۶. سوانح الافکار رشیدی، ص ۲۴ مقدمه؛ معارج نهج البلاغه، ص ۶۰ مقدمه.
۷. این کتاب نخستین بار در ۱۴۰۴ق در دهلی نو منتشر و بار دیگر در ۱۳۹۱ش در تهران تجدید چاپ شد.

۲. شیخ بهایی

در قرن یازدهم هجری نسخه به تملک عالم مشهور شیعی شیخ بهایی (۱۰۳۰ق) درآمد. در وسط شمسه آغاز نسخه یادداشتی به خط شیخ بهایی نوشته شده که طبق آن نسخه را به شخص دیگری بخشیده است. چون این یادداشت روی طلا نوشته شده، بخشهایی از آن کم رنگ شده و به دشواری خوانده می شود. به این دلیل من نتوانستم نام شخصی را که نسخه به او هدیه داده شده، بخوانم. با دقت این کلمات از یادداشت شیخ بهایی خوانده می شود: «انتقل متی الی الاخ... وفقه الله... معارج الکمال. حرره الفقیر بهاء الدین محمد العاملی».

این نسخه تنها نسخه ای نیست که شیخ بهایی به دیگران بخشیده است. چند مورد دیگر می شناسیم که شیخ بهایی کتابهایی از کتابخانه خود را به شاگردانش هدیه داده بود. تکرار این بخششها جلوه ای از خلق و خوی شیخ در رفتار با شاگردانش را آینگی می کند.

از آن جمله نسخه ای از کتاب اطباق الذهب زمخشری است. این نسخه در تملک شیخ بهایی بود و او در سه صفحه آغاز نسخه طغرای خود و همچنین یادداشتهایی در موضوعات مختلف نوشته است. او این نسخه را بعداً به شاگردش صدرالدین محمد تبریزی^۱ بخشید. یادداشت بخشش شیخ در صفحه عنوان به خط خودش نوشته شده است. این یادداشت تاریخ ندارد: «هو. انتقل متی الی الأخ الأعزّ الأجدد الأوحد زبده الأفاضل و خلاصة الأمائل مولانا صدرالدین محمد التبریزی لا یرح مرتقیاً فی معارج الکمال حرره أقل العباد بهاء الدین محمد العاملی عفی عنه» (دانشگاه پرینستون، ش Garrett no. 1393Y، گ ۳ ر).^۲

نمونه دیگر بخشش کتاب تلخیص التذکره یا غرائب المسائل تألیف احمد بن عبدالله ابن متوَّج بحرانی (۸۲۰ق) به محمد بن علی مشهور به ابن خاتون عاملی^۳ است. این

۵۸۰

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهار و اسفند ۱۴۰۳

۱. برای اجازه شیخ بهایی به اورک: موسوعة الشيخ بهاء الدین العاملی، ج ۲۲ (الالغاز و الاجازات)، ص ۲۵۸.

۲. برای تصویر این نسخه رک:

<https://dpul.princeton.edu/islamicmss/catalog/8k71nh14f>

۳. برای اجازات شیخ بهایی به اورک: موسوعة الشيخ بهاء الدین العاملی، ج ۲۲ (الالغاز و الاجازات)، ص ۲۸۷-۲۹۳، ۳۲۲-۳۲۳.

نسخه در تملک شیخ بهایی بود و او در صفحه عنوان امضای طغراشکل خود را نوشته بود: «العبد بهاء الدین محمد العاملی». ابن خاتون زیر امضای شیخ بهایی این یادداشت را افزوده است:

قد انتقل من بركات الطافه - خلّدت میامن اجتهاده و اسعافه - الى أقلّ تلامذته و أحقر خدامه محمد بن علی الشهير بابن خاتون العاملی فی اواسط شهر رمضان المبارک من شهور عام التاسع و العشرين بعد الالف بمحروسة اصفهان حرست عن حوادث الزمان حين الخروج منه الى صوب الهند و الله المستعین (کتابخانه آستان قدس، ش ۲۴۹۵).^۱

همچنین نسخه‌ای از مفتاح الفلاح می‌شناسیم که شیخ بهایی به شاگردش سید علی تونی^۲ هدیه کرده بود. تونی در آغاز نسخه این مطلب را ثبت کرده است: «کتاب مفتاح الفلاح خاتم المجتهدین بهاء الملة و الدین شیخ بهاء الدین محمد که به فقیر حقیر سید علی تونی هدیه نموده‌اند و فقیر در خدمت ایشان مقابله نموده» (کتابخانه ملی ایران، ش ۳۵۶۲۲، صفحه الحاقی آغاز). تونی بعد از هدیه گرفتن کتاب آن را بر شیخ بهایی خواند و از او اجازه گرفت (صفحه آخر نسخه). در حاشیه صفحات متعددی از نسخه هم بلاغ مقابله کتاب به خط شیخ بهایی نوشته شده است.^۳

شیخ بهایی در این نسخه از نهج البلاغه هم به همین شیوه عمل کرده است. او بعد از بخشیدن نسخه، کتاب را بر شاگردش خوانده است. اما این قرائت کامل نشده و تنها تا پایان خطبه ۵۱ (و من کلامه لما غلب اصحاب معاویة اصحابه علی شریعة الفرات بصفین) ادامه یافته است. به این ترتیب در ۲۸ برگ آغاز نسخه ۱۶ بار بلاغ مقابله شیخ بهایی به صورت «بلغ قراءة آیده الله تعالی» نوشته شده است (گ ۴ پ، ۶ پ، ۸ پ، ۱۱ ر، ۱۲ ر، ۱۳ پ، ۱۶ ر، ۱۷ پ، ۲۰ ر، ۲۱ ر، ۲۳ ر، ۲۳ پ، ۲۴ ر، ۲۶ ر، ۲۷ ر، ۲۸ پ).

۱. اعیان الشیعة، ج ۳، ص ۱۱. در معرفی این نسخه در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۲، ص ۳۵۹-۳۶۰ به تملک شیخ بهایی روی این نسخه اشاره‌ای نشده است.
۲. برای اجازه شیخ بهایی به او بعد از خواندن کتاب ارشاد الاذهان رک: موسوعة الشیخ بهاء الدین العاملی، ج ۲۲ (الالغاز و الاجازات)، ص ۲۳۶-۲۳۷.
۳. رک: گ ۶ پ، ۱۱ ر، ۱۶ پ، ۱۹ ر، ۲۵ ر، ۲۷ پ، ۳۸ پ، ۶۷ ر، ۸۲ ر، ۹۶ ر، ۱۰۴ پ، ۱۰۹ پ، ۱۲۰ ر، ۱۲۵ ر، ۱۳۱ پ، ۱۳۶ پ، ۱۴۳ ر، ۱۵۰ ر، ۱۵۷ پ، ۱۶۲ ر، ۱۶۵ پ، ۱۷۰ پ، ۱۷۳ ر، ۱۹۶ پ.

یک نسخه دیگر از نهج البلاغه در دست است که روزگاری به کتابخانه شیخ بهایی تعلق داشت. این نسخه را ابوجعفر محمد بن حسن بن عباس نازویه قمی در ۵۵۶ ق کتابت کرد و آن را بر سه نفر خواند: ابوالحسن علی بن ابوالقاسم زید بیهقی معروف به ابن فندق (د. ۵۶۵ ق) در ۵۵۶ ق، قطب‌الدین سعید بن هبة الله راوندی (د. ۵۷۳ ق) در ۵۶۸ ق، سید ابوالرضا فضل الله بن علی راوندی (د. بین ۵۷۱-۵۷۴ ق) در ۵۷۱ ق در کاشان. راوندی در ربیع الآخر همان سال به کاتب اجازه داده است. در صفحه عنوان و صفحه خاتمه این نسخه مهر وقف شیخ بهایی زده شده بود که آن را تراشیده و از بین برده‌اند (دارالمخطوطات العراقية بغداد، ش ۳۷۸۴)^۱

۳. وقف نسخه در دوران متأخر

در برگهای متعددی از نسخه نشان وقف به صورت خطی ممتد و مورب کشیده شده است.^۲ اما چون متن وقفنامه در حاشیه صفحه عنوان به عمد مخدوش شده، نام واقف و نیت و محل وقف مشخص نیست. محتمل است که این کار در قرن دوازدهم یا سیزدهم انجام شده باشد. طبعاً این وقف بدون اطلاع از موقوفه بودن نسخه بر ربع رشیدی انجام شده است، چون همان طور که گذشت اثر مهرهای وقف کتابخانه ربع رشیدی به دقت و تا حد امکان از نسخه سترده شده و تنها فردی آشنا با این مهر قادر به شناسایی آن است.

به هر حال سرگذشت نسخه در روزگار نزدیک به ما مشخص نیست. تنها می‌دانیم که نسخه در اصفهان بوده و در حدود سال ۱۳۷۰ ش / ۱۴۱۲ ق به کتابخانه آیت الله مرعشی قم منتقل شده است.^۳

۱. این نسخه در ۱۴۳۴ ق (نجف، دارالتراث؛ قم، مکتبه العلامة المجلسی) به صورت عکسی منتشر شده است. نویسنده مقدمه مفصل این چاپ متوجه این نکته مهم یعنی موقوفه بودن نسخه از سوی شیخ بهایی نشده است. برای توضیح بیشتر درباره کتب موقوفه شیخ بهایی به صورت کلی و نیز مهر وقف شیخ بهایی روی این نسخه رک: ابن السکون الحلی: أحواله، مخطوطاته، و دوره فی حفظ التراث الإمامی، ص ۱۶۵-۱۶۷.

۲. گ ۱ پ، ۵، ۱۶، ۲۴، ۳۰، ۳۶، ۴۶ پ، ۵۶، ۶۵، ۷۴، ۸۱ پ، ۸۵ پ، ۹۱، ۹۳ پ، ۹۸ پ، ۱۰۶ پ، ۱۱۳ پ، ۱۱۴ پ، ۱۱۷ پ، ۱۲۵، ۱۳۴، ۱۴۴، ۱۴۵ پ، ۱۶۲ پ، ۱۷۴، ۱۷۵ پ، ۱۹۱، ۲۰۵، ۲۱۵ پ.

۳. «فی رحاب نهج البلاغه: مخطوطاته، طبعااته، منتخباته، ترجماته الی شتی اللغات، شروحه، ما قیل فیہ من نظم و نثر (۳)»، ص ۱۲؛ نسخه‌های خطی کهن و نفیس نهج البلاغه و شروح گزیده‌ها و ترجمه‌های آن در کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ص ۱۹.

سرگذشت نسخه‌های حسن بن محمد بن ابوالمکارم

نسخه مدرسه مروی

نخستین مالکان نسخه به دلیل افتادگی برگهای آغاز و انجام معلوم نیستند. کهن‌ترین تملکهای نسخه در برگ‌های نوشته شده که در قرن یازدهم یا دوازدهم هجری برای تکمیل عبارات آغاز مناجات امیرالمؤمنین (ع) به نسخه افزوده شده است (برگ ۶). روی این برگ تاریخ ولادت شخصی به نام «معروف» در شب دوشنبه غره شعبان ۱۱۸۹ق و سه تملک از افرادی گمنام نوشته شده است: لطف‌الله بن محمد الجیلانی اللاهجانی، ابوتراب مشهور به رحمت‌الله بن لطف‌الله از طریق ارث، زین‌العابدین بن غیاث‌الدین مسعود حسنی حسینی با مهر بیضوی: «عبد زین...» (بقیه کلمه در حاشیه صفحه از بین رفته است) الحسنی الحسینی. یک مهر مستطیل به نقش: «عبد الراجی الله ویردی ۱۲۱۹» نیز در برگ الحاقی آغاز نسخه دیده می‌شود.

میرزا محمد حسین خان مروی (د. ۱۲۳۴ق) در فاصله سالهای ۱۲۲۸ تا ۱۲۳۱ق مدرسه خان مروی یا فخریه را در محله عودلاجان تهران ساخت که تا امروز بنای آن باقی است. او در ضلع شمال غربی مدرسه، کتابخانه‌ای نیز بنا کرد و تعداد قابل توجهی کتاب برای استفاده «مدرّس و طلاب» مدرسه بر آن وقف کرد. یکی از کتب موقوفه او همین نسخه است که در ربیع الثانی ۱۲۲۹ق وقف و وقفنامه آن در برگ اول نسخه نوشته شده است. در این وقفنامه شرط شده است که کتاب از مدرسه بیرون نرود و در صورت ضرورت با اذن مدرّس مدرسه و اطلاع جمعی از ثقات طلبه بیش از یک شبانه‌روز در خارج مدرسه نماند. در پایان وقفنامه مهر مستطیل واقف به نقش: «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده محمد حسین ۱۲۲۶» و در صفحه اول و آخر مهر مدور تاج‌دار وقف نسخه به نقش: «وقف محمد حسین علی مدرسة الفخرية الطهران^۱» کوفته شده است.

نام و مشخصات همه کتابهای موقوفه خان مروی در وقفنامه مدرسه مورخ ۱۲۳۱ق ذکر شده است. از جمله نسخه مورد نظر ما در بخش «نهج البلاغه و شروح آن» چنین وصف

۱. نقش مهر دقیقاً به همین صورت و با خطا حکاکی شده است. سازندگان مهر ظاهراً بعد از مدتی متوجه اشتباه آن شده و مهر اصلاح شده دیگری را با همان شکل طراحی کردند که بقیه نسخه‌های موقوفه مدرسه مروی با آن مهور شده است. نقش مهر دوم چنین است: «وقف محمد حسین علی مدرسة الفخرية بطهران ۱۲۳۱».

شده است: «مجموعه النادر، قطع کوچک، جلد تیماج قرمز، مجدول».^۱ در برگ الحاقی آغاز نسخه هم یادداشت داخل عرض شدن نسخه در همین زمان نوشته شده است: «داخل عرض شد فی سنه ۱۲۳۱».

در کهن‌ترین فهرست برجای مانده از کتابخانه مدرسه مروی مورخ محرم ۱۲۸۷ق در توصیف این نسخه تنها به عبارت «مجموعه النادر، جلد» اکتفا شده است.^۲ بعد از وفات ملا علی کنی (د. ۱۳۰۶ق)، میرزا زین العابدین امام جمعه تهران متولی مدرسه مروی شد. به دستور او همه کتابهای مدرسه در صفر ۱۳۰۷ق بازبینی و قیمتگذاری شد و فهرستی نیز از همه آنها تهیه شد. در این فرآیند نسخه حاضر دو تومان قیمت شد. این قیمت روی صفحه عنوان نسخه و نیز در فهرست کتابخانه ثبت شده است.^۳ در دیگر فهرست کتابخانه مدرسه مروی تهیه شده در سال ۱۳۲۰ق نیز نام این کتاب ذکر شده است: «مجموعه النادره خطی، جلد».^۴

در دهه بیست شمسی مجموعه کتابهای مدرسه از سوی وزارت معارف بازبینی شد. مهر بررسی کتاب از سوی وزارت معارف در بالای برگ ۷ یادگار این زمان است: «اموال دولتی وزارت معارف ۱۳۰۶». زیر این مهر ش ۳۴۵۲ نوشته شده است.

به این ترتیب این نسخه بیش از دو قرن است که در کتابخانه مدرسه مروی نگهداری می‌شود.^۵

نسخه مرعشی

مالکان اولیه این نسخه نیز به خاطر نونویس بودن برگهای آغازین آن نامشخص است. مهمترین مالک نسخه سلطان مصطفی سوم عثمانی (حک. ۱۱۷۱-۱۱۸۷ق) بود که مهر مدوّر وقف او در پایین برگ ۲ نقش بسته است: «الحمد لله الذی هدینا لهذا وما كنا لنهتدی لولا ان هدینا الله وقف مصطفا شاه بن أحمد خان ثالث المظفر دائماً». کنار این

۱. «وقف نامه مدرسه مروی تهران»، ص ۶۴.
۲. فهرست کتابخانه مدرسه مروی، ۱۲۸۷ق، گ ۱۳ پ.
۳. فهرست کتابخانه مدرسه مروی، ۱۳۰۷ق، ص ۱۲.
۴. فهرست کتابخانه مدرسه مروی، ۱۳۲۰ق، گ ۱۴ ر.
۵. با تشکر از لطف جناب آقای مجید آژده کتابدار محترم مدرسه مروی که امکان بررسی این نسخه را فراهم کردند.

مهر مشخصات نسخه چنین ثبت شده است: «مجموعه کلام حضرت علی کرم (کذا)، بخط عرب، ۲۴».

سلطان مصطفی سوم به خوشنویسی و کتاب علاقه داشت و زمان زیادی را در کتابخانه‌های دربار به مطالعه می‌گذراند. او در دوران سلطنتش دو کتابخانه ساخت و کتابهای متعددی بر هر یک وقف کرد: ۱. کتابخانه لاله‌لی (همراه با مسجد و مدرسه و آشپزخانه) که ساخت آن در ۲۷ محرم ۱۱۷۴ق آغاز شد و در ۲ رمضان ۱۱۷۷ق با حضور خود او افتتاح شد. ۲. کتابخانه بستان چیلر اوجاقی^۲ در سال ۱۱۸۱ق داخل کاخ توپقاپوسرای. این کتابخانه بعد از سلطان مصطفی سوم برای مدتی طولانی بلااستفاده بود و بیم آن می‌رفت که کتابهای آسیب ببینند یا دزدیده شود؛ لذا به دستور سلطان محمود دوم عثمانی (حک. ۱۲۲۳-۱۲۵۵ق) در ۱۲۴۷ق تعطیل شد و کتابهایش به کتابخانه لاله‌لی منتقل شد.^۳ چون روی کتب موقوفه سلطان مصطفی عثمانی در هر دو کتابخانه مهر وقف یکسانی کوفته شده است، تفکیک کتابهای آنها از هم دشوار است. به این ترتیب مشخص نمی‌شود که نسخه ما در اصل به کدام یک از این دو کتابخانه تعلق داشته است. همچنین زمان و نحوه خروجش از آنها نیز روشن نیست. تا جایی که من جستجو کردم در فهرستهای قدیمی نوشته شده برای هر دو کتابخانه نام و نشانی از این نسخه نیافتم.

تملک دیگر روی نسخه از آن شخصی به نام میرزا تبریزی است. او در فضای زرین وسط ترنج آغاز کتاب نثر الالکی نام خود را نوشته است: «... [ک]لب آستان علی ابن ابی طالب علیه [الصلوة] و [السلام]... کلبه میرزا التبریزی عفی عنه^۴» (گ ۱۴۵ر). این تملک تاریخ ندارد؛ اما محتمل است که در قرن دهم هجری نوشته شده باشد.

یک یا دو قرن بعد نسخه به دست یکی دیگر از اهالی تبریز به نام احمد بن علی تبریزی افتاد. بیشتر حواشی نسخه به خط اوست که آنها را از شرح ابن میثم بحرانی نقل کرده

۱. این عدد تعداد سطور مکتوب در هر صفحه است.

2. bostancilar ocağı kütüphanesi

۳. برای تاریخ هر دو کتابخانه و فهرستهای قدیمی باقیمانده از آنها رک:

Osmanlı Vakıf KüTüphaneleri, p. 238-241, 290-291, 486; "III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı Kütüphanesi ve Vakfettiği Kitaplar", Muhammed Özler & Kadir Demirel, *Belgeler*, vol. XXXIX, no. 43, 2024, pp.15-77.

۴. بخشهایی از این تملک پاره شده است.

است. تعداد کمی از حواشی هم نوشته خودش است که معمولاً آنها را به نام امضا کرده است: «لمحرره احمد» (گ ۷۷)، «لمحرره» (گ ۸۶، ۱۱۵)، «لمحرره الذلیل احمد ابن علی التبریزی» (گ ۸۶ پ). محتمل است که مهر مستطیل پشت صفحه الحاقی آخر نسخه (گ ۱۸۴ پ) نیز از آن او باشد: «مبشراً برسول یأتی من بعدی اسمه احمد». یک مهر بیضوی ناقص هم در برگ ۱۸۴ نقش بسته است: «بنده آل محمد...».

احتمالاً در وسط تزئینات آغازین نهج البلاغه در برگ ۲۳ نیز تملکی نوشته شده بود، اما روی آن را با طلا پوشانده‌اند.

بخش بندی نهج البلاغه در نسخه‌ها

در هر سه نسخه‌ای که خانواده ابوالمکارم کتابت کرده‌اند، نهج البلاغه به دو جلد تقسیم شده است. سابقه این کار مشخص نیست و به احتمال زیاد این کار نه از سوی شریف رضی بلکه از سوی کاتبان انجام شده است. به همین دلیل محل تقسیم دو جلد در نسخه‌ها تفاوت دارد. میزان این تفاوت به قدری است که باید بپذیریم هر کاتبی حسب مقتضیات کتابت خود یا نسخه اساسش پایان هر جلد و آغاز جلد دیگر را تعیین کرده است.

کهنترین نسخه دو جلدی نهج البلاغه، کهنترین نسخه شناسایی شده این کتاب نیز هست؛ یعنی نسخه حسین بن حسن المؤدب مورخ ۴۶۹ (مرعشی، ش ۳۸۲۷). در این نسخه جلد دوم با خطبه ۱۸۹^۱ آغاز می‌شود.

نسخه‌های نهج البلاغه با توجه به محل انجام جلد اول و آغاز جلد دوم به چند گروه تقسیم می‌شوند:^۲

۱. نسخه‌هایی که جلد دوم آنها با خطبه ۱۶۲ آغاز می‌شود. مانند نسخه مورخ پنجشنبه ۱۱ شوال ۵۶۶ ق به خط سلیمان بن محمود بن محمد بن قرابک بدری (کتابخانه ملک، ش ۸۷۴).

۱. چون ترتیب خطبه‌ها در نسخه‌های نهج البلاغه تفاوت‌های کمی دارد، در شماره‌گذاری آنها نسخه ابن سکون را به عنوان معیار برگزیدیم.
۲. نه گروهی که در این جا معرفی می‌شود، بر اساس نسخه‌هایی است که من تاکنون موفق به بررسی آنها شده‌ام. به نظر می‌رسد با بررسی جامع‌تر و دقیق‌تر سایر نسخه‌های نهج البلاغه به تعداد آنها افزوده خواهد شد.

۲. نسخه‌هایی که جلد دوم آنها با خطبه ۱۷۶ آغاز می‌شود. مانند نسخه‌ای از قرن هفتم که تنها شامل جلد دوم است (کتابخانه ملک، ش ۱۱۵۹) و نسخه‌ای از اواخر قرن هفتم (مرعشی، ش ۱۱۲۰۸).

۳. نسخه‌هایی که جلد دوم آنها با خطبه ۱۸۷ آغاز می‌شود. مانند نسخه‌ای از قرن هفتم (مجلس، ش ۸۰۵۹).

۴. نسخه‌هایی که جلد دوم آنها با خطبه ۱۸۹ آغاز می‌شود. مانند نسخه مورخ ۴۶۹ که ذکر آن گذشت؛ مورخ ۱ شوال ۶۰۰ق (مرعشی، ش ۱۶۱۰۷)؛ غره شعبان ۶۹۸ق (مرعشی، ش ۶۸۵۱) و نسخه‌ای از قرن هشتم^۱.

۵. نسخه‌هایی که جلد دوم آنها با خطبه ۱۹۰ آغاز می‌شود. نسخه‌های محمد بن ابوالمکارم و فرزندش حسن به این گروه تعلق دارد.

در این نسخه‌ها خطبه کوتاهی در آغاز جلد دوم نوشته شده است: «بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلم على سيد الانبياء و المرسلين محمد و آله الطاهرين».

۶. نسخه‌های که جلد اول آنها با خطبه ۱۹۱ پایان می‌یابد و جلد دوم با خطبه قاصعه آغاز می‌شود. مانند نسخه‌های مورخ ۶۸۳ق (دارالمخطوطات العراقية بغداد، ش ۱۶۲۳)؛ ۱۰۶۶ق (کتابخانه ملی ایران، ش ۶/۳۶۴).

۷. نسخه‌هایی که جلد اول آنها با خطبه قاصعه (ش ۱۹۲) پایان می‌یابد و جلد دوم با خطبه همام (ش ۱۹۳) آغاز می‌شود. به گزارش ابن میثم بحرانی تقسیم‌بندی بسیاری از نسخه‌های نهج البلاغه به همین صورت است.^۲ نسخه‌های باقیمانده نیز همین مطلب را تأیید می‌کند مانند نسخه‌های مورخ ۱۵ شعبان ۵۳۸ق به خط علی بن ابوالقاسم بن علی الحاج (کتابخانه ابوالکلام آزاد دانشگاه اسلامی علیگر هند، ش ۴۸۵)؛ صفر ۶۴۱ق به خط جعفر بن محمد بن سوید (موزه بریتانیا، ش Or. 9057)؛ رمضان ۶۴۷ق به خط

۱. «ما تبقى من مخطوطات نهج البلاغة (۲)»، ص ۱۹-۲۰.

۲. شرح نهج البلاغة، ج ۳، ص ۴۱۳.

علی بن احمد سدیددی - عالم شیعی مشهور قرن هفتم - (کتابخانه آیت الله بروجردی قم، ش ۱۶۱)؛ ۲۰ رجب ۶۷۳ ق به خط عقیل بن حسین بن ابوالفتح بن احمد بن عبیدالله حائری (موزه بریتانیا، ش Add. 23472)؛ ۲ صفر ۶۷۵ ق به خط اسماعیل بن یوسف بن علی بن محمد بن الدین (کذا، شاید زین الدین) از روی خط ابوالسعود حیدر بن الحسن بن احمد بن محمد بن نجا الکاتب (آستان قدس رضوی، ش ۱۸۶۲)؛ سه شنبه ۱۴ شعبان ۶۷۶ ق به خط علی بن سلمان بن ابوالحسن بن ابوالفرج بن محمد بن ابوالبرکات (کتابخانه ملک، ش ۱۵۳)؛ ۶۷۷ ق به خط حسن بن مهدی علوی حسنی آملی بهلوی (مرعشی، ش ۳۹۹۴)؛ دو نسخه‌ای که محمد بن محمد بن حسن بن طویل صفار حلی در ۷۲۹ و ۷۳۰ ق کتابت کرده است و ذکرشان گذشت. نسخه‌ای از قرن هشتم که تنها شامل جلد دوم می‌شود (کتابخانه جامع کبیر صنعای یمن، ش ۱۹۲۴).

۸. نسخه‌هایی که جلد دوم آنها با خطبه ۱۹۷ پایان می‌یابد. مانند نسخه مورخ غره صفر ۶۳۱ ق به خط اسعد بن عبدالقاهر بن اسعد بن محمد شفروه (کتابخانه ملی ایران، ش ۳۳۵۷).

۹. نسخه‌هایی که جلد اول آنها با خطبه ۲۰۸ پایان می‌پذیرد. مانند نسخه کتابت شده در قرن ششم که تنها همین جلد را دارد (کتابخانه آیت الله مرعشی، ش ۳۵۷۳).

نسخه‌ای که ابوالمظفر محمد بن احمد بن محمد بن عبیدالله بن جعفر در رجب ۵۲۹ ق بر مصدق بن حسن بن الحسین قرائت کرده بود، هم در اصل دو جلدی بود؛ ولی اکنون تنها جلد اول آن در دست است (کتابخانه مرعشی، ش ۲۳۱۰). در یادداشت مقابله‌ای که در صفحه اول نسخه نوشته شده، نویسنده تصریح کرده است که همه این جزء یعنی جزء اول نهج البلاغه بر او خوانده شده است (قرأ علی... جمیع هذا الجزء و هو الأول من نهج البلاغه). چون این نسخه افتادگی دارد، محل دقیق آغاز و پایان جلد‌هایش مشخص نیست.

یک نسخه هم با تقسیم‌بندی سه جزئی (سه جلدی) می‌شناسیم. در این نسخه خطبه ۱۷۶ آغاز جلد دوم و آغاز نامه‌ها به عنوان آغاز جلد سوم در نظر گرفته شده است. این

۱. ابراهیم بن احمد قطان بعد از مقابله این نسخه در صفحه آغازین جلد دوم نوشته است: «وجدتُ فی بعض النسخ أول الجزء الثانی انتفعوا ببیان الله»، و هی قبل هذا بخمسة و عشرين ورقةً، و الأصح إن أوله الخطبة المعروفة بهتمام و هو نسق هذا الكتاب» (گ ۱۲۸). نیز رک: نهج البلاغه مع ضبط الأديب الأریب علی بن محمد ابن السکون، ص ۴۶۵.

نسخه تاریخ کتابت ندارد؛ اما در قرن یازدهم کتابت شده است.^۱ (کتابخانه حکیم اوغلو استانبول، ش ۶۸۱).

نسخه سه جلدی شماره ۹۱۳۸ کتابخانه آستان قدس، نسخه‌ای است که کاتب - علی بن الفخر بن علی الموسوی الطبری - هر یک از بخشهای سه‌گانه کتاب (خطبه‌ها، نامه‌ها، کلمات قصار) را یک جلد جداگانه محسوب کرده است. این نسخه در ۷۷۶ ق در شمال ایران کتابت شده است.

افزوده‌ها

محمد بن ابوالمکارم در پایان نسخه فاتح بعد از اتمام نهج البلاغه در دو صفحه نقش مهرهای چهارگانه امیرالمؤمنین (ع) را به خط جلی و زیبایی نوشته است (گ ۲۰۳ پ - ۲۰۴ ر). این یادداشت در پایان نسخه شماره ۳۶۷۰ مرعشی به خط فرزند او نیز نوشته شده است (گ ۱۸۳ پ).

طبق این یادداشت، امیرالمؤمنین (ع) چهار مهر از جنسهای عقیق، فیروزه، یاقوت و حدید چینی داشت که هر یک از آنها را در زمانی خاص به دست می‌کرد و نقش آنها نیز متفاوت بود:

نقوش خواتیم امیرالمؤمنین و سید الأولیاء و العارفين علی ابن [ابی] طالب کرم الله وجهه:

علی فص العقیق و هو خاتم للصلوة: «لا إله إلا الله، عُدَّةٌ للقاء الله».

و علی فص الفیروزج و هو للحرب: «نصرٌ من الله و فتحٌ قریب».

و علی فص الیاقوت و هو لقضائه: «الله الملك و علی عبده».

و علی فص الحدید الصینی و هو لختمه: «لا إله إلا الله، محمد رسول الله».

این فایده در پایان شماری دیگر از نسخه‌های نهج البلاغه هم نوشته شده و سابقه‌ای کهن دارد.^۲ زین‌الدین محمد بن ابونصر متطبیب قمی در ۵۸۷ ق^۳ این یادداشت را در آخر

۱. پیش از سال ۱۰۶۶ ق که محیی‌الدین بن محمد شامی حنفی در این سال یادداشت تملک خود را روی آن نوشته است.

۲. به جز نسخه‌های نهج البلاغه، کهن‌ترین منبعی که نقش مهرهای امیرالمؤمنین (ع) را به همین صورت نقل کرده، کتاب عمده ابن بطریق حلی (۶۰۰ ق) است (ص ۱۳۷). در منابع حدیثی و تاریخی نقوش مختلفی برای مهرهای امیرالمؤمنین (ع) ذکر شده که با روایت بالا تفاوت دارند. نزدیکترین روایت به روایت بالا و البته با تفاوت‌هایی چشمگیر در کتاب الخصال و علل الشرائع شیخ صدوق ذکر شده است. رک: الخصال، ص ۱۹۹؛ علل الشرائع، ص ۱۵۷.

۳. درباره او رک: طبقات اعلام الشیعة، قرن ۶، ص ۲۴۴.

نسخه‌ای از نهج البلاغه به خط ابویوسف یعقوب بن احمد نیشابوری (۴۷۴ق) دیده و در نسخه خودش نقل کرده بود.^۱ اما از نوشته او مشخص نمی‌شود که یعقوب نیشابوری به خط خودش این مطلب را در پایان نسخه نوشته بود یا این یادداشت در پایان نسخه او به خط شخصی دیگر نوشته شده بود. به هر حال دست کم در پنج نسخه کهن نهج البلاغه از قرن ششم نخست نقوش خواتیم امیرالمؤمنین و در ادامه سروده پنج بیتی یعقوب نیشابوری در وصف نهج البلاغه نوشته شده است.^۲

جمال بن شاه محمد فسوی در ۱۰۵۳ق این یادداشت را از روی نسخه‌ای به خط حسن بن حسین شیعی سبزواری مورخ چهارشنبه ۸ ربیع الآخر ۷۰۶ق در پایان نسخه خود نقل کرده است (کتابخانه مجلس، ش ۷۰۷۵، گ ۲۳۶پ).

در بعضی از نسخه‌ها این عبارت بعد از آخرین کلام امیرالمؤمنین (ع) و پیش از جملات پایانی سید رضی در پایان نهج البلاغه نوشته شده است. ظاهراً گذشت زمان و استنساخهای مکرر و بی‌دقتی سبب شده است که در این نسخه‌ها، یادداشت مذکور

۱. الفوائد الطریفة، ص ۴۰۹؛ فهرست کتابخانه اهدائی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران، ج ۵، ص ۱۶۲۱-۱۶۲۲؛ و در پایان نسخه‌ای از نهج البلاغه مورخ ۱۰۷۷ق، کتابخانه ملی ایران، ش ۳۲۳۴۲، گ ۲۶۰ که پیش از آن چنین نوشته شده است: «قال الامام الكبير زين الدين محمد بن ابي نصر سقئ الله ثراه... وجدت هذه النقوش مكتوبة في آخر نسخة من هذا الكتاب بخط الاستاد ابي يوسف يعقوب بن النيسابوري رحمه الله».
 ۲. نسخه مورخ صفر ۵۴۴ق به خط محمد بن محمد بن احمد النقیب در قصبه سانزوار (سبزواری)، با این عبارت در آغاز ابیات: «کتب الاستاذ الامام ابویوسف یعقوب آخر نسخه من هذا الكتاب بخطه و هو من قبيله»، کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۳۸۴۷؛ نسخه مورخ ۵۵۳ق به خط عبدالجبار بن حسین بن ابوالقاسم حاجی فراهانی در قریه جوسقان راوند، کتابخانه رضا رامپور، ش ۱۱۹۰؛ نسخه مورخ ۵۵۶ق به خط ابوجعفر محمد بن حسن بن عباس نازویه قمی، با این عبارت در آغاز ابیات: «کتب الاستاذ الامام ابویوسف یعقوب بن احمد النیسابوری رحمه الله علی ظهر نسخه من هذا الكتاب بخطه»، دارالمخطوطات العراقية بغداد، ش ۳۷۸۴؛ نسخه مورخ ۵۷۵ق به خط محمد بن علی حمدانی، که یادداشتش مشابه نسخه قبلی است. کتابخانه سید محمدکاظم مدرسی قم؛ نسخه مورخ ۵۹۸ق به خط ابوعلی احمد بن محمد بن عبدالرحیم فامی هروی، ایاصوفیا، ش ۴۳۴۴.
- و نیز در نسخه‌های قرون بعدی مانند نسخه‌ای از قرن هفتم با اجازه‌ای مورخ ۶۳۷ق (یکی از کتابخانه‌های یمن که تصویر آن در کتابخانه مرعشی، ش ۱۹۷۳ موجود است)؛ نسخه مورخ ۷۰۳ق به خط احمد بن محمد بن جعفر بن احمد المعروف بالرتبان در جزیره اوال در بحرین، کتابخانه مرعشی، ش ۳۷۴۱، گ ۲۰۵؛ نسخه‌ای از قرن یازدهم، مرکز احیاء میراث اسلامی قم، ش ۷۶۳؛ نسخه‌ای یمنی مورخ ۱۰۷۰ق، کتابخانه مرعشی، ش ۷۲۵۹.
- برای ابیات نیشابوری رک: «فی رحاب نهج البلاغه (۴): ما قبل فی نهج البلاغه من نظم و نثر»، ص ۶۸-۶۹.

وارد متن نهج البلاغه شود. مانند نسخه خط یاقوت مستعصمی مورخ یکشنبه ۷ محرم ۷۰۱ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۸۵۸، گ ۲۳۷پ؛ نسخه به خط شمس الدین علی الشیرازی الهزاس مورخ ۱۰۲۲ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۸۶۱، گ ۴۷۱ر- ۴۷۱پ؛ نسخه مورخ ۱۰۷۷ق، کتابخانه دانشگاه تهران، ش ۱۱۴۱.

نسخه‌های دیگری هم هستند که مانند نسخه فاتح بدون توضیح دیگری این یادداشت را نقل کرده‌اند. مانند نسخه مورخ ۷۳۵ق، کتابخانه ملی فرانسه، ش 2423 Arabe، گ ۳۵۱ر.

منابع

ابن السکون الحلی: أحواله، مخطوطاته، و دوره فی حفظ التراث الإمامی، السيد محمد حسین الحکیم، کربلاء، العتبة العباسية المقدسة قسم شؤون المعارف الاسلامية والانسانية، ۲۰۲۳ م. أبو الحسن الحضری القيروانی: عصره - حياته - رسائله - ديوان المتفرقات - يا ليل الصب - ديوان المعشرات - اقتراح القريح، محمد المرزوقی و الجیلانی بن الحاج یحیی، تونس، مكتبة المنار، ۱۹۶۳ م.

الأذکار من کلام سيد الأبرار المسمی حلیة الأبرار و شعار الأخیار فی تلخیص الدعوات و الأذکار المستحبة فی الليل و النهار، محیی الدین ابی زکریا یحیی بن شرف النووی، غنی به: صلاح الدین محمد مأمون الحمصی و عبد اللطیف أحمد عبد اللطیف و محمد محمد طاهر شعبان، المراجعة: محمد غسان نصوح عزقول، جدة، دار المنهاج، ۲۰۰۵ م. الأسئلة القطیبة علی کتاب ابن الحاجب صاحب النفس القدسیة، خضر بن الیاس، کتابخانه ملی ترکیه آنکارا، ش 06 HK 2493/1.

اعلام الوری باعلام الهدی، الفضل بن الحسن الطبرسی، قم، مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۱۷ ق.

أعیان الشیعة، السيد محسن الأمين، حقه و اخرجه و استدرک علیه: حسن الأمين، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۹۸۶ م.

أعیان العصر و أعوان النصر، صلاح الدین خلیل بن ایبک الصفدی، حقه: علی ابوزید، نبیل ابوعمشه، محمد موعده، محمود سالم محمد، قدم له: مازن عبدالقادر المبارک، بیروت: دارالفکر المعاصر، دمشق: دارالفکر، ۱۹۹۸ م.

«إقناع الرافض لجواز عطف الظاهر علی الضمیر المخفوض من دون إعادة الخافض»، السيد حسن الحسینی آل المجدد الشیرازی، تراثنا، س ۱۲، ش ۴۷-۴۸، رجب - ذوالحجة ۱۴۱۷ ق، ص ۲۶۸-۳۰۶.

بهج الصباغة فی شرح نهج البلاغة، محمد تقی التستری، تهران، دار امیرکبیر للنشر، ۱۴۱۸ ق. بیان الحقایق: مجموعه هفده رساله، رشید الدین فضل الله همدانی، مقدمه تحقیق و تصحیح: هاشم رجب زاده، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۶ ش.

پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی بر مبنای اسناد دوران آق قویونلو و قراقویونلو و صفوی، هریبرت بوسه، ترجمه: غلامرضا ورهرام، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۷ ش.

تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، شمس الدین ابی عبدالله محمد بن احمد بن عثمان الذهبی، حقه و ضبط نضه و علّق علیه: بشّار عوّاد معروف، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۴۲۴ ق.

تاریخ اصفهان: سلسله سادات و مشجرات و مسطحات انساب و نسب امامزاده‌های اصفهان، جلال‌الدین همایی، به کوشش: ماهدخت همایی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰ ش.

تاریخ اولجایتو: تاریخ پادشاه سعید غیاث‌الدین اولجایتو سلطان محمد، ابوالقاسم عبدالله بن محمد القاشانی، به اهتمام: مهین همبلی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸ ش.

تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا پایان قرن نهم هجری، رسول جعفریان، تهران، علم، ۱۳۹۵ ش.

تذکره السامع و المتکلم فی أدب العالم و المتعلم، القاضی بدرالدین محمد بن ابراهیم بن سعدالله ابن جماعة الكنانی الشافعی، اعتنى به: محمد بن مهدی العجمی، بیروت، دارالبشائر الإسلامية، ۲۰۱۲ م.

ترجمة الامام زين العابدين على بن الحسين عليهما السلام و تليها ترجمة ابنه الامام محمد الباقر عليه السلام من تاريخ مدينة دمشق، الحافظ ابوالقاسم على بن الحسن بن هبة الله الشافعی المعروف بابن عساكر، تحقيق: محمدباقر المحمودی، قم، دليل ما، ۱۴۲۶ ق.

تشكيل دولت ملی در ایران: حكومت آق قوینلو و ظهور دولت صفوی، والتر هینتس، ترجمه كيكاووس جهانداري، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۲ ش.

تفسير القرآن العظيم، ابوالفداء اسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي، تحقيق: سامی بن محمد السلامة، الرياض، دار طيبة، ۱۹۹۹ م.

توضیحات رشیدی، رشیدالدین فضل‌الله همدانی، مقدمه تحقیق و تصحیح: هاشم رجب‌زاده، تهران، میراث مکتوب با همکاری سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری، ۱۳۹۴ ش.

جلاء الأفهام فی فضل الصلاة و السلام علی محمد خیر الأنام، ابن قیّم الجوزیة، تحقیق: شعیب الأرنؤوط و عبدالقادر الأرنؤوط، الكويت، دارالعروبة للنشر و التوزیع، ۱۹۸۷ م.

حكم صلاة و سلام علی غیر الانبیاء و اختلاف العلماء فيه، ابوالقاسم ماجد حسین القادری الرضوی، بی‌جا، ۲۰۱۵ م.

الخصال، محمد بن علی بن الحسین بن بابویه الشیخ الصدوق، المحقق: علی اکبر الغفاری، قم، مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرّسين، ۱۴۰۳ ق.

الدرّ النضید فی ادب المفید و المستفید، حقه و ضبطه و علّق علیه: ابویعقوب نشأت بن کمال المصری، القاهرة، مكتبة التوعية الإسلامية، ۱۴۳۰ ق.

درآمدی بر شناخت نسخه‌های نهج البلاغه، محمدکاظم رحمتی، تهران، دانشگاه مذهب اسلامی، ۱۳۹۷ ش.

دفتر عتیق موقوفات سلطان محمود اول، مجموعه یازما باغشدر در کتابخانه سلیمانیه استانبول، ش ۲۴۲، ۱۱۶۲ق.

دفتر فاتح کتبخانه سی، استانبول، محمود بک مطبعه سی، بی تا.

«روایت نهج البلاغه در قرن هفتم در بغداد: مطالعه موردی ابن بلدجی موصلی حنفی و راویان وی»، رسول جزینی دُرچه، هادی نامه: ارج نامه مقام علمی و فرهنگی استاد سید هادی خسروشاهی، رسول جعفریان، قم، نشر مورخ، ۱۳۹۹ش، ص ۱۰۲۷-۱۰۷۰.

«سرگذشت یک نسخه خطی از قانون ابن سینا»، عباس اقبال، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، س ۱، ش ۳، فروردین ۱۳۳۳ش، ص ۱۸-۲۲.

«سفینه تبریز کتابخانه ای بین الدفتین»، عبدالحسین حائری، نامه بهارستان، س ۲، ش ۲، دفتر ۴، پاییز - زمستان ۱۳۸۰ش، ص ۴۱-۶۴.

سلم الوصول الی طبقات الفحول، مصطفی بن عبدالله القسطنطینی العثماني المعروف بکاتب چلبی و حاجی خلیفه، تحقیق: محمود عبدالقادر الأرنؤوط، تدقیق: صالح سعداوی صالح، اشرف و تقدیم: اکمل الدین احسان اوغلی، استانبول، مرکز الأبحاث للتاریخ و الفنون و الثقافة الإسلامية، ۲۰۱۰م.

سوانح الافکار رشیدی، رشیدالدین فضل الله همدانی، به کوشش محمدتقی دانش پزوه، تهران، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۱۳۵۸ش.

«سه نسخه دیگر از کتابخانه ربع رشیدی»، سید محمدحسین حکیم، آینه پژوهش، س ۳۱، ش ۱۸۵، آذر و دی ۱۳۹۹ش.

شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره، داراحیاء الکتب العربیة، ۱۹۶۵م.

شرح نهج البلاغه، کمال الدین میثم بن علی بن میثم البحرانی، تهران، دفتر نشر کتاب، ۱۴۰۴ق.

شرح نهج البلاغه، لشارح محقق من اعلام القرن الثامن، تحقیق عزیزالله العطار دی، تهران، عطار د، ۱۳۹۱ش.

الشفای بتعریف حقوق المصطفی، قاضی عیاض بن موسی الیحصبی الاندلسی، تحقیق: محمد امین قره علی، أسامة الرفاعی، جمال السیروان، نورالدین قره علی، عبدالفتاح السید، عمان، دارالفیحاء، ۱۴۰۷ق.

صبح الاعشی، ابوالعباس احمد القلقشندی، القاهرة، المطبعة الامیریة، ۱۳۳۳ق.

صحیفة الامام الرضا علیه السلام، تحقیق: محمد مهدی نجف، مشهد، المؤتمر العالمی للامام الرضا علیه السلام، ۱۴۰۶ق.

الصحيفة السجادية الكاملة، للإمام زين العابدين على بن الحسين عليهما السلام، نسخه برگردان دستخط ابراهيم بن على كفعمی مورخ سنه ۸۶۷ هجری قمری از مجموعه سيد جلال الدين يونسى، با مقدمه: سيد محمد حسين حكيم، تهران، بنياد محقق طباطبایی و سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۴ ش.

طبقات اعلام الشيعة، شيخ آقا بزرگ تهرانی، تحقيق على نقی منزوی، قم، اسماعيليان، بی تا. علل الشرائع، للشيخ الصدوق، قدّم له: السيد محمد صادق بحر العلوم، النجف، المكتبة الحيدرية، ۱۳۸۵ ق.

عمدة عيون صحاح الاخبار في مناقب الامام الابرار، ابن البطريق شمس الدين يحيى بن الحسن بن الحسين الاسدي الربعي الحلبي، تحقيق: سعيد عرفانيان، قم، مكتبة العلامة المجلسي، ۱۴۳۶ ق. فاتح كتبخانه سى دفترى، مجموعه يازما باغشلى در كتبخانه سليمانيه استانبول، ش ۲۴۱، ۱۱۶۲ ق.

الفوائد الطريفة، عبدالله الافندى الاصفهاني، تحقيق: السيد مهدي الرجائي، قم، مكتبة آية الله المرعشى النجفى الكبرى، ۱۴۲۷ ق.

فهرس المخطوطات الاسلامية بالمكتبة الوطنية الالبانية في تيرانا، عبدالستار الحلوجى و حبيب الله عظيمى، لندن، مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامى، ۱۹۹۷ م.

فهرس مخطوطات الطب الاسلامى باللغات العربية والتركية والفارسية في مكتبات تركيا، رمضان ششن، جميل آقپكار و جواد ايزگى، استانبول، مركز الابحاث للتاريخ و الفنون و الثقافة الاسلامية باستانبول، ۱۹۸۴ م.

فهرس المخطوطات العربية و التركية و الفارسية في مكتبة راغب پاشا، محمود السيد الدعيم، جدة، سقيفة الصفا العلمية، ۲۰۱۶ م.

فهرس المخطوطات المصورة، فؤاد سيد، القاهرة، دار الرياض للطبع و النشر، ۱۹۵۴ م، ج ۱. فهرست دستنويسهاى فارسى كتبخانه اياصوفيا (استانبول)، سيد محمد تقى حسيني، تهران، كتبخانه موزه و مركز اسناد مجلس شورى اسلامى، ۱۳۹۰ ش.

فهرست كتبخانه اهدائى آقاى سيد محمد مشكوة به كتبخانه دانشگاه تهران، ج ۵، محمد تقى دانش پزوه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۵ ش.

فهرست كتبخانه مجلس شورى ملي، ج ۲، يوسف اعتصامى (اعتصام الملك)، طهران، مطبعه مجلس، ۱۳۱۱ ش.

فهرست كتبخانه مجلس شورى ملي، ج ۱۱، زير نظر: ايرج افشار، محمد تقى دانش پزوه، علينقى منزوى، تحرير: احمد منزوى، تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۴۵ ش.

فهرست کتابخانه مدرسه مروی، محرم ۱۲۸۷ق، نسخه خطی موجود در کتابخانه ملی ایران، ش ۳۲۶۴۵.

فهرست کتابخانه مدرسه مروی، صفر ۱۳۰۷ق، نسخه خطی موجود در کتابخانه مدرسه مروی تهران.

فهرست کتابخانه مدرسه مروی، ۱۳۲۰ق، نسخه خطی موجود در کتابخانه مدرسه مروی تهران. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۹، محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ش.

فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک، ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، ۱۳۵۳ش. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، براتعلی غلامی مقدم، مشهدی، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ۱۳۷۶ش، ج ۲۰، ۱۳۷۹ش.

فهرست کتب کتابخانه مبارکه آستان قدس رضوی علی مشرفها آلف السلام، ج ۱، [مشهد]، ۱۳۰۵ش.

فهرست میکروفیلیمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸ش، ج ۱.

«فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه خصوصی دکتر اصغر مهدوی»، محمدتقی دانش‌پژوه، نسخه‌های خطی: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۲، ۱۳۴۱ش.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۲۲، سید احمد حسینی، قم، کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۳ش.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه خان (یزد - ایران)، سید احمد حسینی اشکوری، قم، مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۸۴ش.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه مروی تهران، رضا استادی، تهران، کتابخانه مدرسه مروی، ۱۳۷۱ش.

«فی رحاب نهج البلاغه (۳): مخطوطاته، طبعاته، منتخباته، ترجماته الی شتی اللغات، شروحه، ما قیل فیه من نظم و نثر»، السید عبدالعزیز الطباطبائی، تراثنا، س ۷، ش ۲۹، سوال ۱۴۱۲ق.

«فی رحاب نهج البلاغه (۴): ما قیل فی نهج البلاغه من نظم و نثر»، السید عبدالعزیز الطباطبائی، تراثنا، س ۹، ش ۳۴، محرم ۱۴۱۴ق، ص ۶۰-۱۱۰.

القول البدیع فی الصلاة علی الحبيب الشفیع، محمد بن عبدالرحمن السخاوی، تصحیح: محمد عوّامة، بیروت، مؤسسة الریان، ۱۴۲۲ق.

«کتابهای وقف شده بر کتابخانه ربع رشیدی»، سید محمدحسین حکیم، نامه بهارستان، س ۱۶، دوره جدید، ش ۲۴، ۱۳۹۷ ش.

الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقویل فی وجوه التأویل، محمود بن عمر الزمخشری، رتبه و ضبطه و صححه: مصطفی حسین احمد، بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۴۰۷ ق.

کشف الغمة فی معرفة الائمة، ابوالحسن علی بن عیسی بن ابی الفتح الاربلی، تحقیق: علی آل کوثر، قم، المجمع العالمی لاهل البيت، ۱۴۳۳ ق.

لطائف الحقایق، رشیدالدین فضل الله همدانی، مقدمه تحقیق و تصحیح: هاشم رجب زاده، تهران، میراث مکتوب با همکاری سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری، ۱۳۹۴ ش.

«ما تبقی من مخطوطات نهج البلاغه (۲)»، السید عبدالعزیز الطباطبائی، تراثنا، س ۲، ش ۷، ربیع الثانی - رمضان ۱۴۰۷ ق، ص ۱۳-۳۶.

مباحث سلطانیه (الرسالة السلطانیة فی المراتب النبویة)، رشیدالدین فضل الله همدانی، مقدمه تحقیق و تصحیح: هاشم رجب زاده، تهران، میراث مکتوب با همکاری سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری، ۱۳۹۴ ش.

مجمع الآداب فی معجم الألقاب، کمال الدین ابوالفضل عبدالرزاق بن احمد المعروف بابن الفوطی الشیبانی، تحقیق: محمد الکاظم، تهران، وزارة الثقافة و الإرشاد الاسلامی، ۱۴۱۶ ق. مختارات من المخطوطات العربیة النادرة فی مکتبات ترکیا، رمضان ششن، استانبول، ایسار، ۱۹۹۷ م. مختصر نافع، محقق حلی، ترجمه فارسی از قرن هفتم، به کوشش: محمدتقی دانش پزوه، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۳ ش.

مشکاة الانوار، ابوحامد الغزالی، حَقَّقَهَا و قَدَّم لَهَا: أبوالعلاء عفیفی، القاهرة، الدار القومیة للطباعة و النشر، ۱۹۶۴ م.

مصحف بهارستان: معرفی برخی از نسخه های قرآن در موزه های شیراز قرن هفتم تا نهم هجری، مهدی صحراگرد، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۷ ش.

مع مشککین فی نهج البلاغه: مناقشة للشبهات و المؤاخذات، عادل حسن الاسدی، قم، مکتبة العزیزی، ۲۰۰۷ م.

معارج نهج البلاغه، ظهیرالدین ابی الحسن علی بن زید البیهقی، حَقَّقَهُ و قَدَّم لَهُ محمدتقی دانش پزوه، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ ق.

معجم البلدان، شهاب الدین ابوعبدالله یاقوت بن عبدالله الرومی الحموی، بیروت، دارصادر، ۱۹۹۵ م.

مفتاح التفاسیر، رشیدالدین فضل الله همدانی، مقدمه تحقیق و تصحیح: هاشم رجب زاده، تهران، میراث مکتوب با همکاری سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری، ۱۳۹۱ش.

مقدمة ابن الصلاح و محاسن الاصطلاح، عائشة عبدالرحمن (بنت الشاطی)، القاهرة، دارالمعارف، ۱۴۰۹ق.

«مکتوب سلطان جنید صفوی به ابن شَمَاع حلبی»، احمد خامه یار، پیام بهارستان، دوره دوم، س ۵، ش ۲۰، تابستان ۱۳۹۲ش، ص ۱۳۰-۱۳۹.

المنتخب من السياق لتاریخ نيسابور، تألیف: الامام الحافظ ابوالحسن الفارسی، انتخاب: ابراهیم بن محمد الازهر الصریفینی، حقه و علق علیه: محمد کاظم المحمودی، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۱ش.

المنتخب من معجم شیوخ الامام الحافظ ابی سعد عبدالکریم بن محمد بن منصور السمعانی التیمی، دراسة و تحقیق: موفق بن عبدالله بن عبدالقادر، الرياض، دارعالم الکتب، ۱۴۱۷ق. موسوعة الشيخ بهاء الدين العاملي، ج ۲۲: الألغاز و الإجازات، جمع و تدوین: محمود ملکي، قم، المعهد العالی للعلوم و الثقافة الإسلامية، ۱۴۴۲ق.

منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه، قطب الدین ابی الحسن سعید بن هبة الله الراوندی، تحقیق: السيد عبداللطيف الكوهكمری، قم، مكتبة آية الله المرعشي العامة، ۱۴۰۶ق.

المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج، يحيى بن شرف النووي، بيروت، دار احياء التراث العربي، ۱۳۹۲ق.

نسخه های خطی کهن و نفیس نهج البلاغه و شروح گزیده ها و ترجمه های آن در کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی، سید محمود مرعشی نجفی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۳۸۱ش.

النصب و النواصب: دراسة تاريخية عقدية، بدر بن ناصر بن محمد العواد، رياض، مكتبة دارالمنهاج، ۱۴۳۳ق.

النفائس منتخب نهج البلاغه، ناشناخته، کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۸۷۰، مورخ ۷۵۹ق. «نکاتی درباره روایت نهج البلاغه در اصفهان قرن ۶-۷ هجری (محمد بن عبدالاحد المدینی و اسعد بن شفره اصفهانی)»، رسول جزینی درچه، میراث شهاب، س ۲۵، ش ۹۸، زمستان ۱۳۹۸ش، ص ۷۷-۱۱۸.

«نوادر المخطوطات فی مكتبة طلعت»، فؤاد سید، مجلة معهد المخطوطات العربية، س ۳، ش ۲، ربیع الثانی ۱۳۷۷ق، ص ۱۹۷-۲۳۶.

نهج البلاغه: المختار من كلام اميرالمؤمنين (ع)، لجامعه الشريف الرضى محمد بن الحسين بن موسى، مع ضبط الاديب الاريب على بن محمد ابن السكون، حقه و ضبط نصه قيس بهجت العطار، نجف، العتبة العلوية المقدسة و المكتبة المتخصصة بأمرالمؤمنين على (ع)، ۱۴۳۷ق.

نهج البلاغه، تقديم: حسن السعيد، تهران، مدرسة چهل ستون و مكتبتها العامة، ۱۴۰۲ق.
نهج البلاغه، نسخه برگردان به قطع اصلى نسخه خطى شماره ۵۰۸ كتابخانه مركز احياء ميراث اسلامى (قم) كتابت ۴۸۳هـ، پيش گفتار: سيد محمد مهدي جعفرى، با همكارى: محمد برکت، تهران، ميراث مكتوب، ۱۳۸۹ش.

نهج السعادة فى مستدرک نهج البلاغه، محمدباقر المحمودى، تهران، مؤسسه الطباعة و النشر وزارة الثقافة و الارشاد الاسلامى، ۱۳۷۶ش.

وصول الاختيار الى اصول الاخبار، حسين بن عبد الصمد العاملى، تحقيق: السيد محمدرضا الحسينى الجلالى، رسائل فى دراية الحديث، ج ۱، دارالحديث، ۱۴۲۴ق.

«وقف نامه مدرسه مروى تهران»، رضا استادى، وقف ميراث جاويدان، س ۴، ش ۱۳، بهار ۱۳۷۵ش، ص ۵۶-۷۱.

«يادداشت های کتابدار»، رسول جزينى، كتيبہ ميراث شيعه، بهار و تابستان ۱۳۹۸ش، ش ۱، ص ۸۳-۱۱۰.

"An illustrated Persian text of Kalila and Dimna dated 707/1307-8", Norah M. Titley, *British Library Journal*, V. 1, N. 1, Spring 1975, pp. 42-61.

"APPENDIX II: Preliminary List of Manuscripts Stamped with Bayezid II's Seal and Transferred from the Topkapı Palace Inner Treasury to Other Library Collections", Zeren Tanındı, In: *Treasures of Knowledge An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*, Necipoğlu, Gülru, Cemal Kafadar, and Cornell H. Fleischer, eds. Leiden: Brill, 2019.

Aux origines du classicisme: Calligraphes et bibliophiles au temps des dynasties mongoles (Les Ilkhanides et les Djalayirides 656-814 / 1258-1411), Nourane Ben Azzouna, Leiden, Brill, 2018.

"For Sale to the Highest Bidder: A Precious Shi'i Manuscript from the Early Eleventh Century", Sabine Schmidtke, *Shii Studies Review* 4, 1-2 (2020): 190-199.

"Gümülcineli İlyas Oğlu Hızır (868/ 1463'de sağ)", Cevat İzgi, *Batı Trakya'nın sesi*, V. 3, N. 14, January 1990, pp. 28-29.

"III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı Kütüphanesi ve Vakfettiği Kitaplar", Muhammed Özler & Kadir Demirel, *Belgeler*, vol. XXXIX, no. 43, 2024, pp. 15-77.

Miniatures from Persian manuscripts: a catalogue and subject index of paintings from Persia, India and Turkey in the British Library and the British Museum, Norah M. Titley, London: British Museum Publications Ltd., for the British Library, 1977.

Nahj al-Balāghah: The Wisdom and Eloquence of 'Alī A Parallel English-Arabic Text, al-Sharif al-Raḍī, Edited and translated by Tahera Qutbuddin, Leiden, Brill, 2024.

Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihi Gelişimi Ve Organizasyonu. İsmail E. Erünsal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.

The look of the book: Manuscript production in Shiraz 1303–1425, Elaine Wright, Washington DC, 2012.

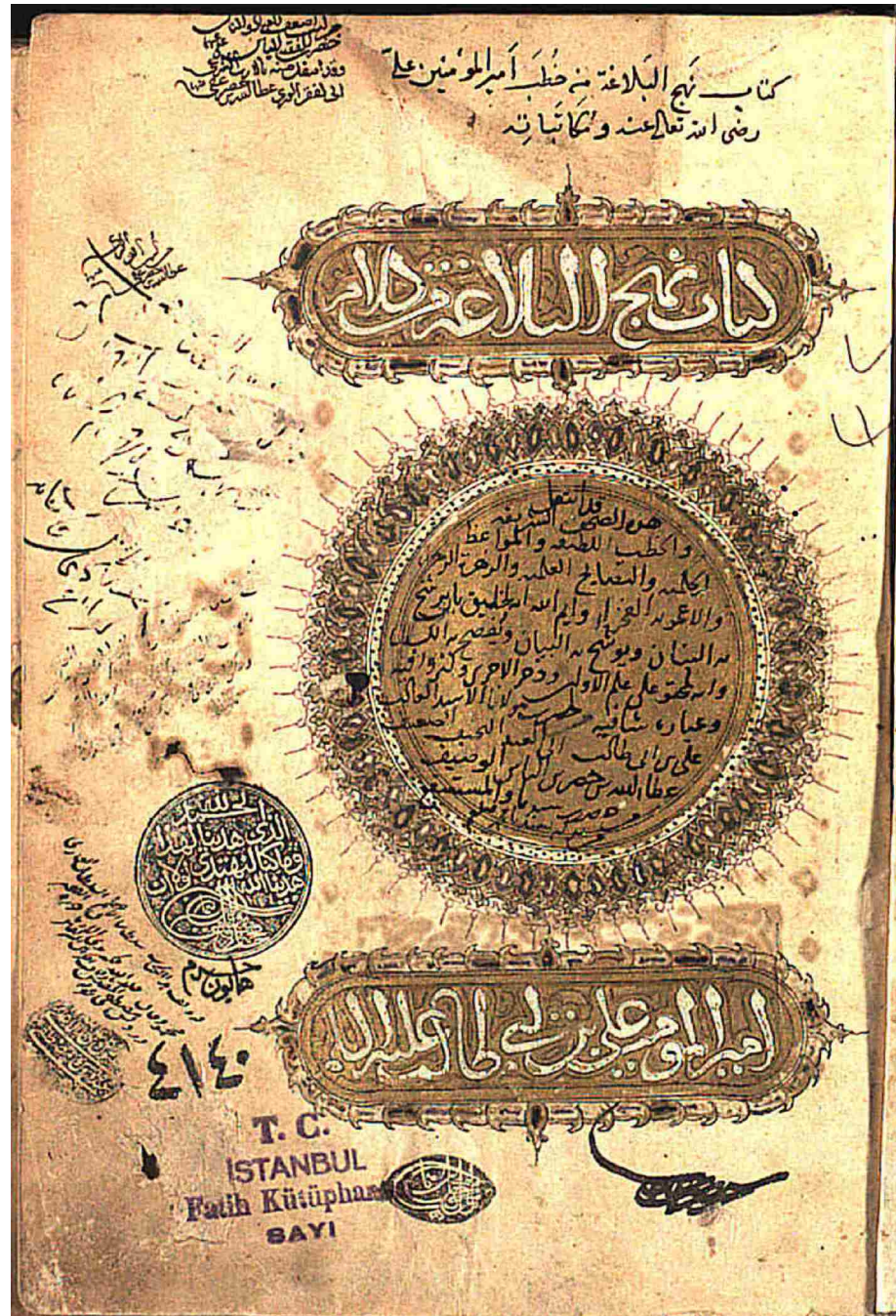
"The Itineraries of Sultan Öljeitü, 1304–16." Charles Melville, *Iran*, vol. 28, 1990, pp. 55–70.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu, Fehmi edhem Karatay, V. IV, İstanbul, 1969.

"Transliterated Text of MS Török F. 59." Himmet Taşkömür, & Hesna Ergun Taşkömür, in: *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3–1503/4)*, Necipoğlu, Gülru, Cemal Kafadar, and Cornell H. Fleischer, eds. Leiden: Brill, 2019.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı: Sultan Fatih'in Şahsî Kitaplığı, Yazma Eser Sergisi Kataloğu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022.

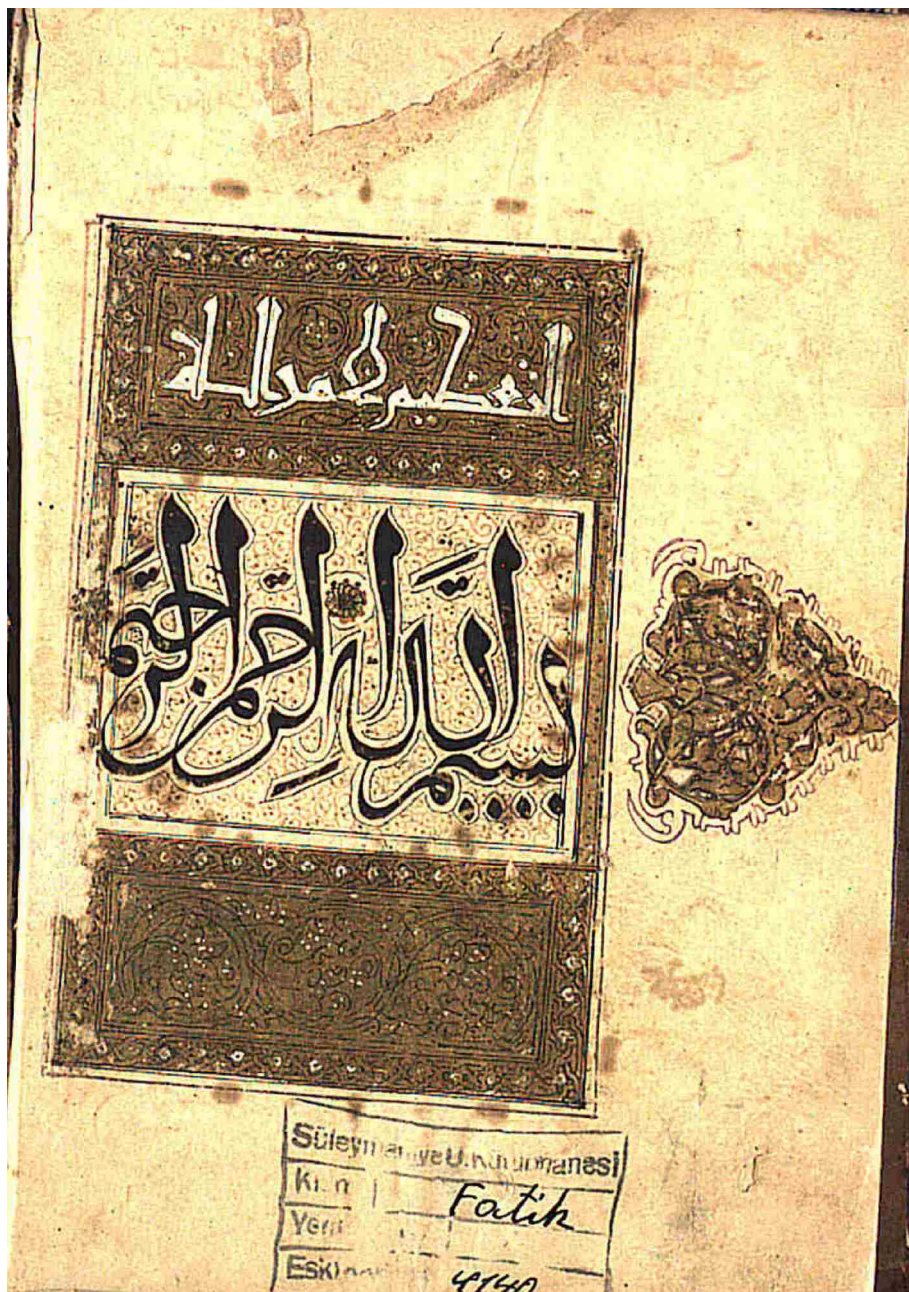
<https://www.zeno.ru>

۶۰۱

آینده پژوهش | ۲۱۰
سال | ۳۵ شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۱. نهج البلاغه، به خط محمد بن ابوالکارم، ۶۷۸ق، کتابخانه فاتح استانبول، ش ۴۱۴۰، تزیینات و تملکهای صفحه عنوان.

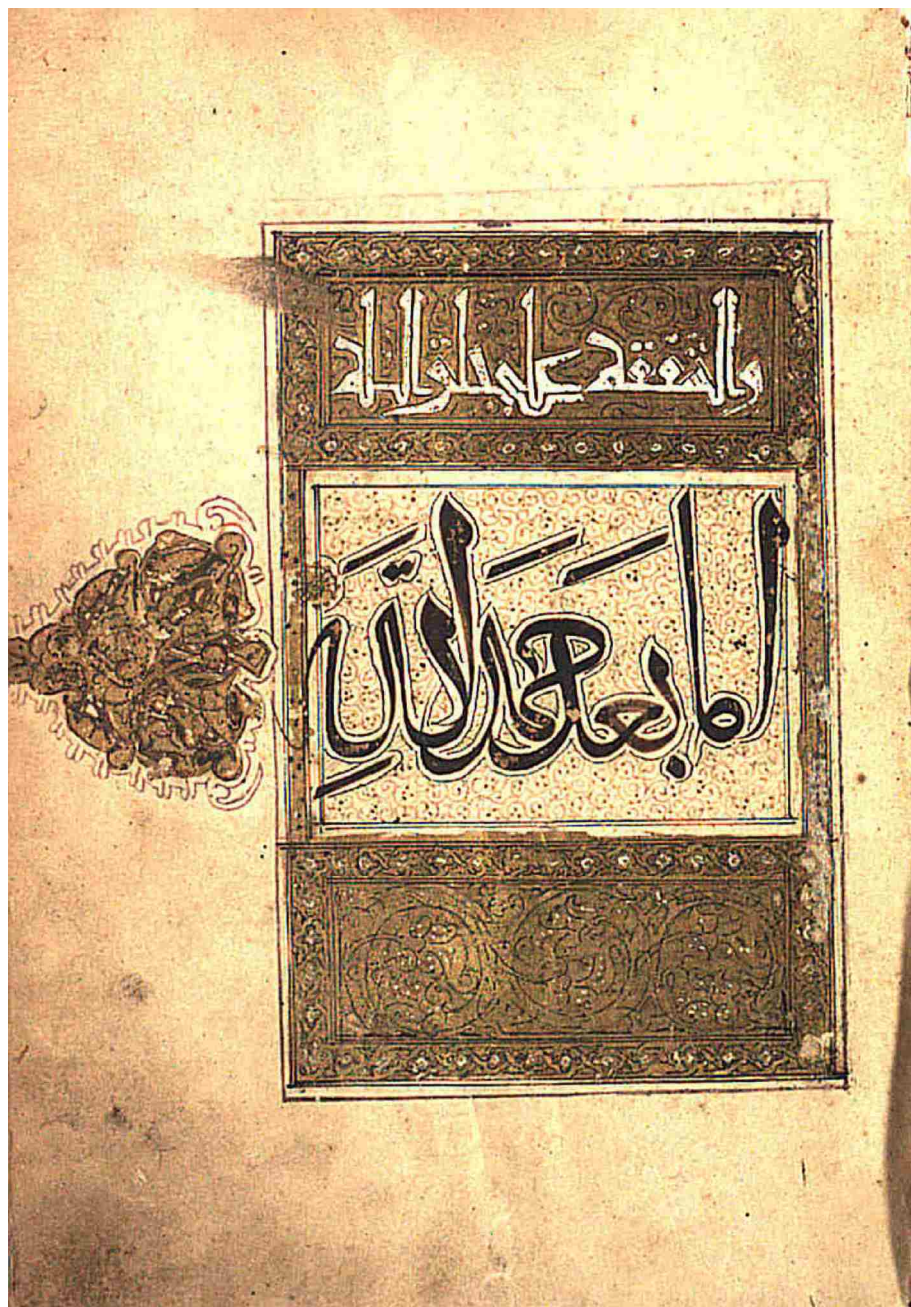
۶۰۲

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۲. همان نسخه، برگ ۱ب، آغاز نهج البلاغه که بسمله با خطی درشت نوشته شده است.

۶۰۳

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۳. همان نسخه، برگ ۲، آغاز نهج البلاغه که چند کلمه ابتدای متن با خطی درشت نوشته شده است.

۴. همان نسخه، برگ ۸، آغاز خطبه شششنبه و استفاده از دعای «رضی الله عنه» برای امیرالمؤمنین (ع).

أَمَّا بِأَيُّهَا رَضِيهِ فَمَاتَ سَنَةً مَخْرُوجَةً وَأَحْيَى بِأَعْيُنِنَا مَرَّةً وَوَلِيَّ مَعْت
رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ وَفِي يَوْمِ الْقِيَامَةِ بِالْأَمَامِ الْجَائِرِ وَلِيَّ مَعْت
نَبِيهِ وَلَا عَادِرَ فَيْلِقَةَ فِي جَهَنَّمَ فَيُذَرُّ حَتَّى يَمُوتَ الرِّجْلُ ثُمَّ يُرْبَطُ فِي قَرْنَيْهَا وَالْقُرْآنُ
اللَّهُ أَنْ تَكُونَ الْمَرْجُوعِينَ إِلَى الْمَوْتِ فَانْتَهَى بِمَا يُقَالُ قَتَلَ هَذِهِ الْأُمَّةَ أَمَامَ
يَفْتَحُ عَلَيْنَا الْعُنُقَ الْقِتَالِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَنَلْبَسُ لَوْنَهُمَا بِنَاءٍ وَبِشَاطَرَةٍ فِيهَا
فَلَا يَجُوزُ لِمَنْ فِي الْبَاطِلِ يَوْمَئِذٍ أَنْ يَمُوتَ وَنَبِيُّكُمْ فِيهَا مَجْمُوعًا فَلَا تَكْفُرُوا
صِدْقَةَ يَوْمَئِذٍ حَيْثُ شَاءَ بَعْدَ ذَلِكَ لَنْ تَنْقُضُوا الْعَهْدَ

قَالَ عِثْرٌ مَضَى

كَلِمَ النَّاسِ فَإِنْ وَجَدْتُمْ فِي نَحْوِ الْيَوْمِ مِنْ ظَالِمٍ مَا كَانَ بِالْمَدِينَةِ
فَلَا جَائِزَةَ وَمَا غَابَ فَلْيَكُنْ رِجْلًا لِمَنْ لَمْ يَكُنْ

دَفِنَ بِحِجَابِ خَلْفَةِ الزَّطَاوَرِ

۶۰۵
آینة پژوهش | ۲۱۰
سال | ۳۵ شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۶۰۷

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۷. همان نسخه، برگ ۱۰۸، تزئینات آغاز جلد دوم و استفاده از دعاهاى مختلف برای امیرالمؤمنین (ع).

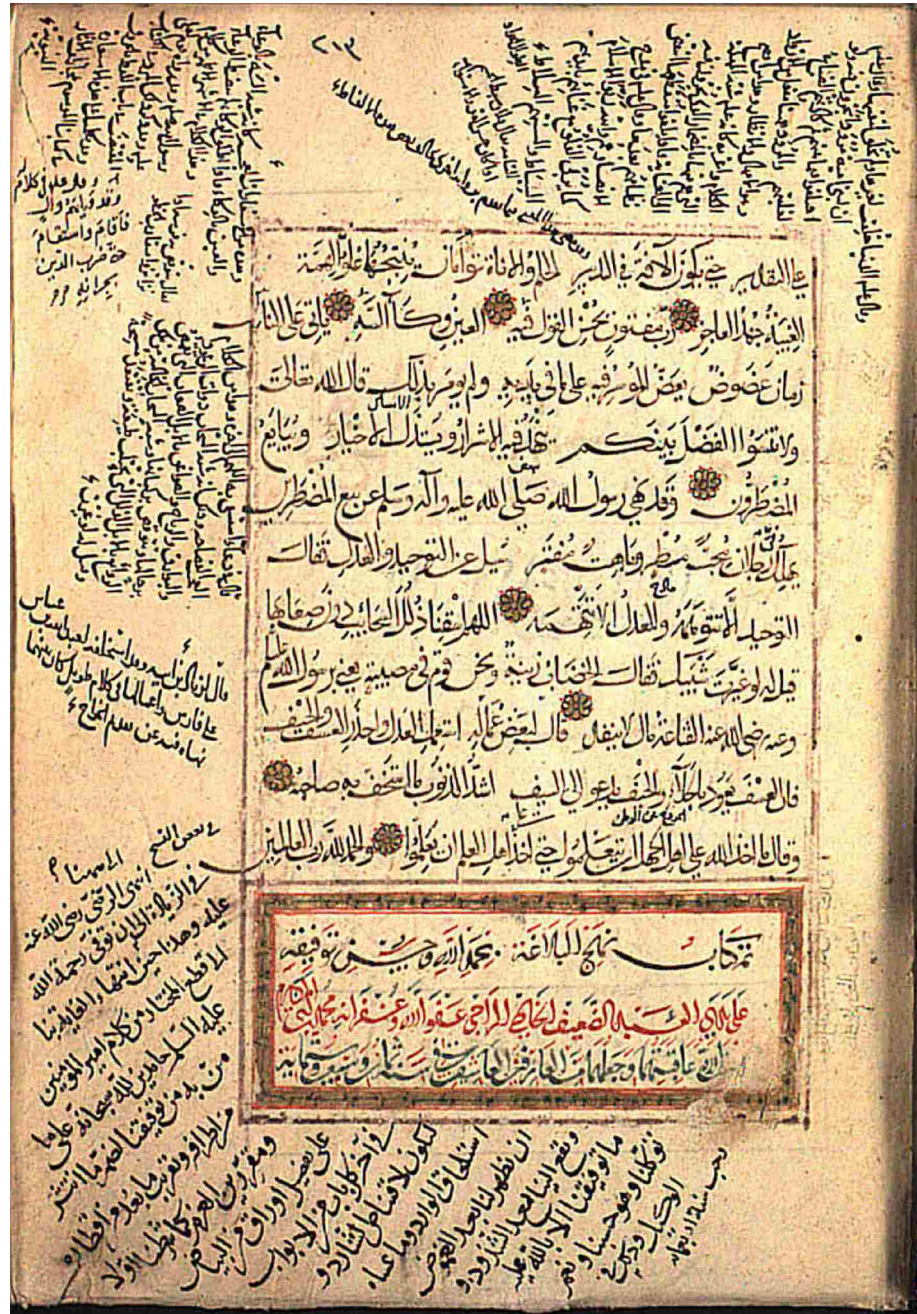

۶۰۸

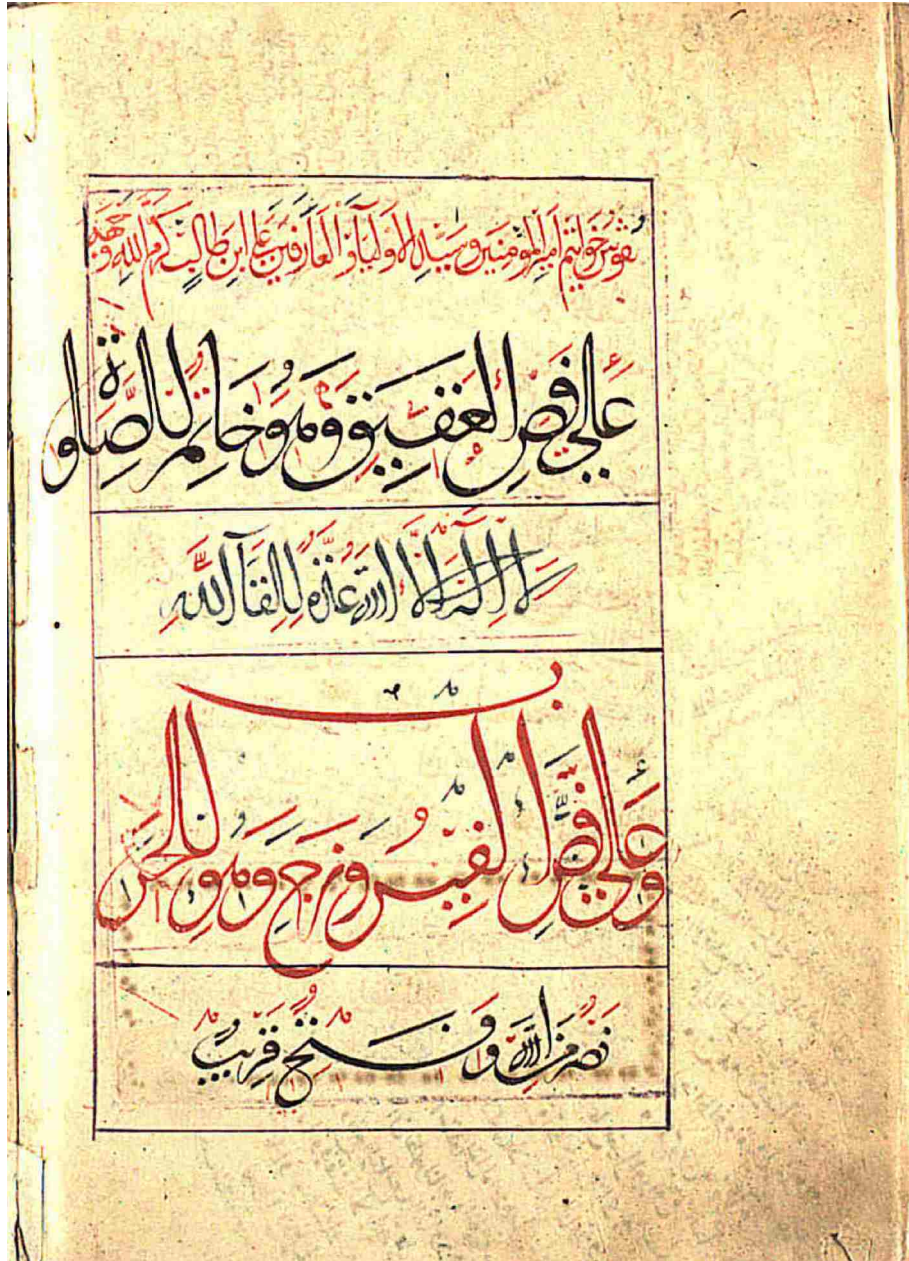
آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهار و اسفند ۱۴۰۳

۹. همان نسخه، برگ ۲۰۳ر، پایان کتاب و انجامه کتاب.

۶۱۰

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهار و اسفند ۱۴۰۳

٦١١

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

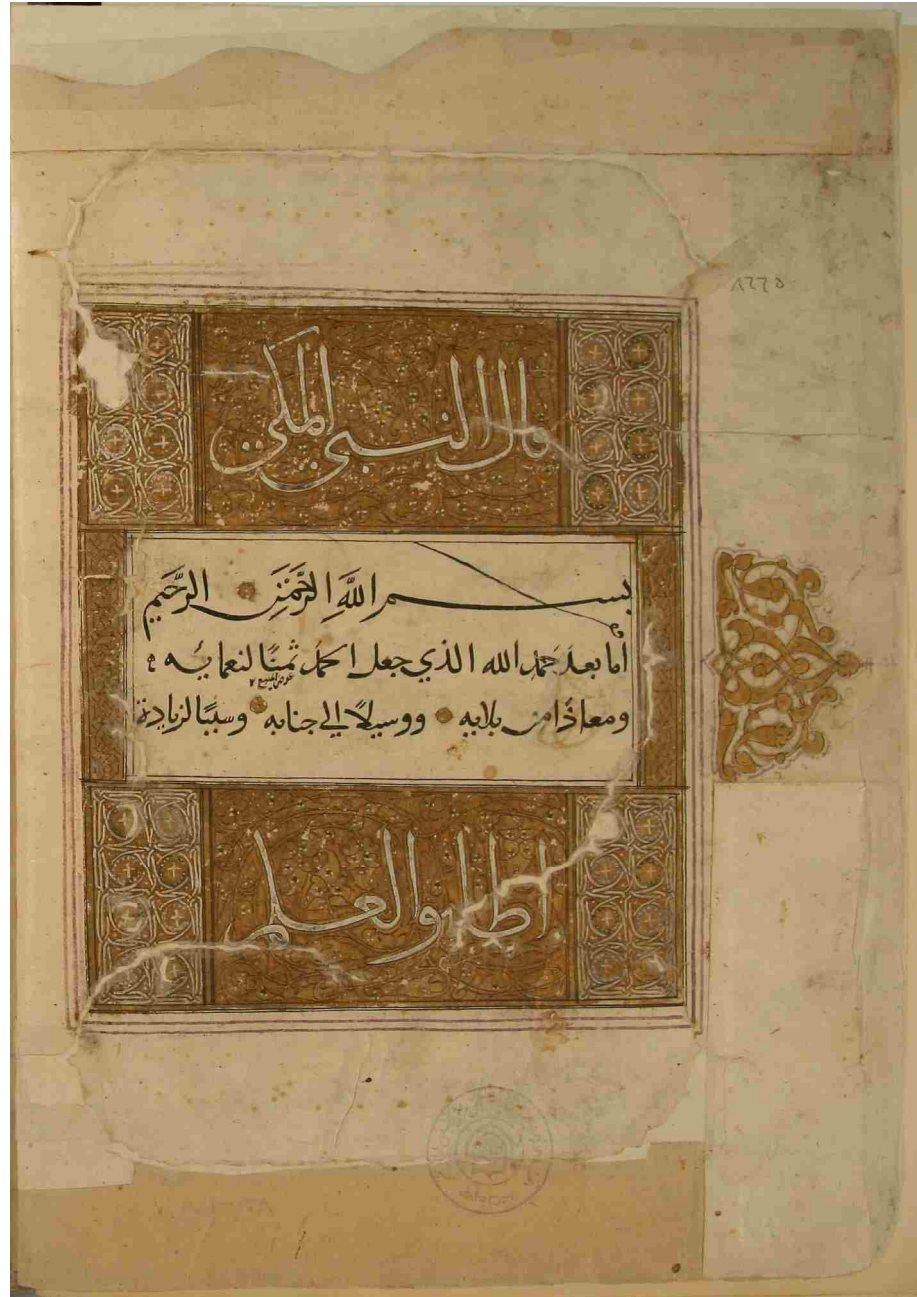
۶۱۲

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

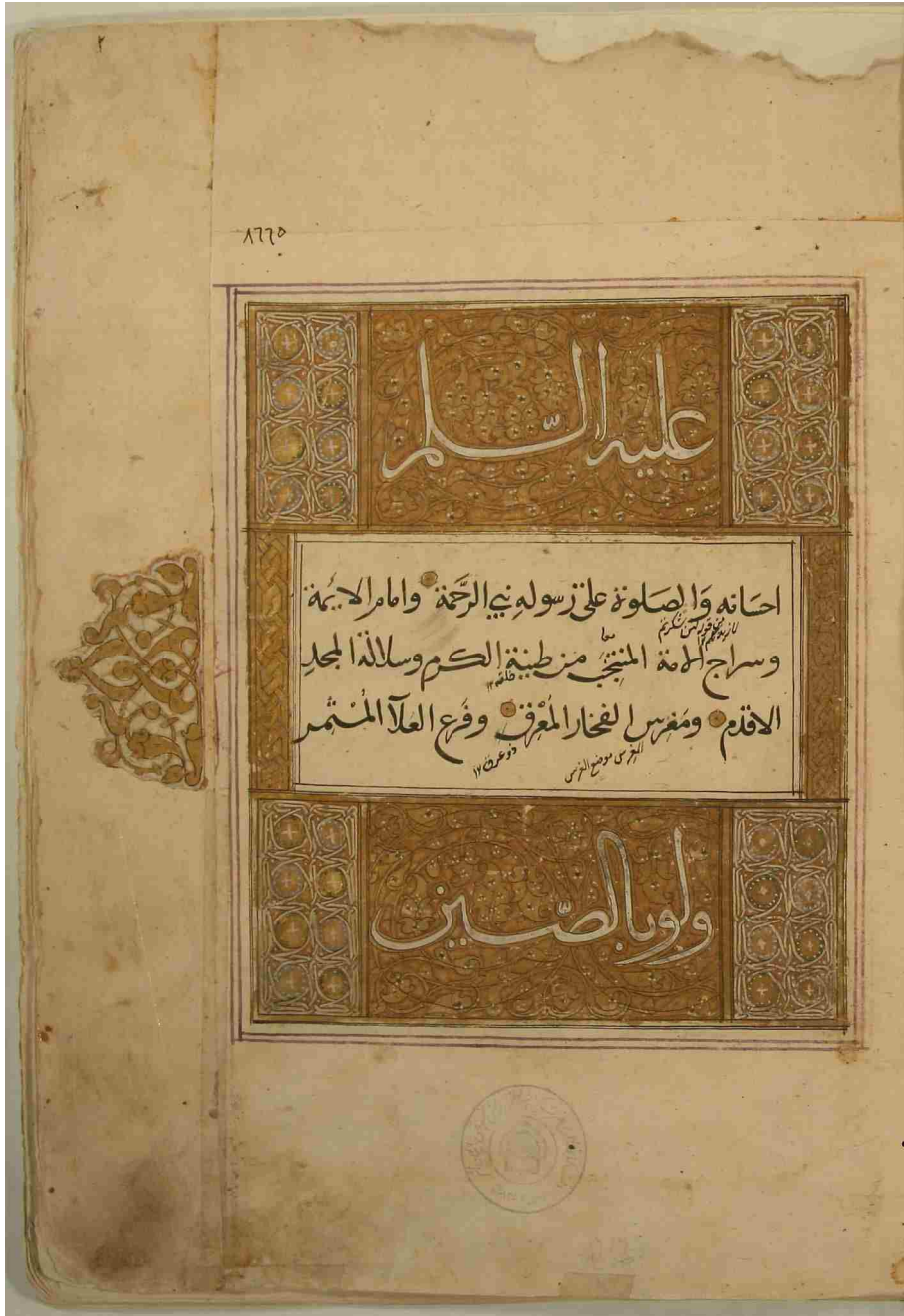
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۱۲. نهج البلاغه، به خط محمد بن ابوالمکارم، ۶۸۰ ق، کتابخانه آیت الله مرعشی قم، ش ۸۶۶۵، تزئینات صفحه عنوان. تملک شیخ بهایی به صورتی کم رنگ در شمسه وسط صفحه نوشته شده است.

٦١٣

آینه پژوهش | ٢١٠
سال ٣٥ | شماره ٦
بهمن و اسفند ١٤٠٣

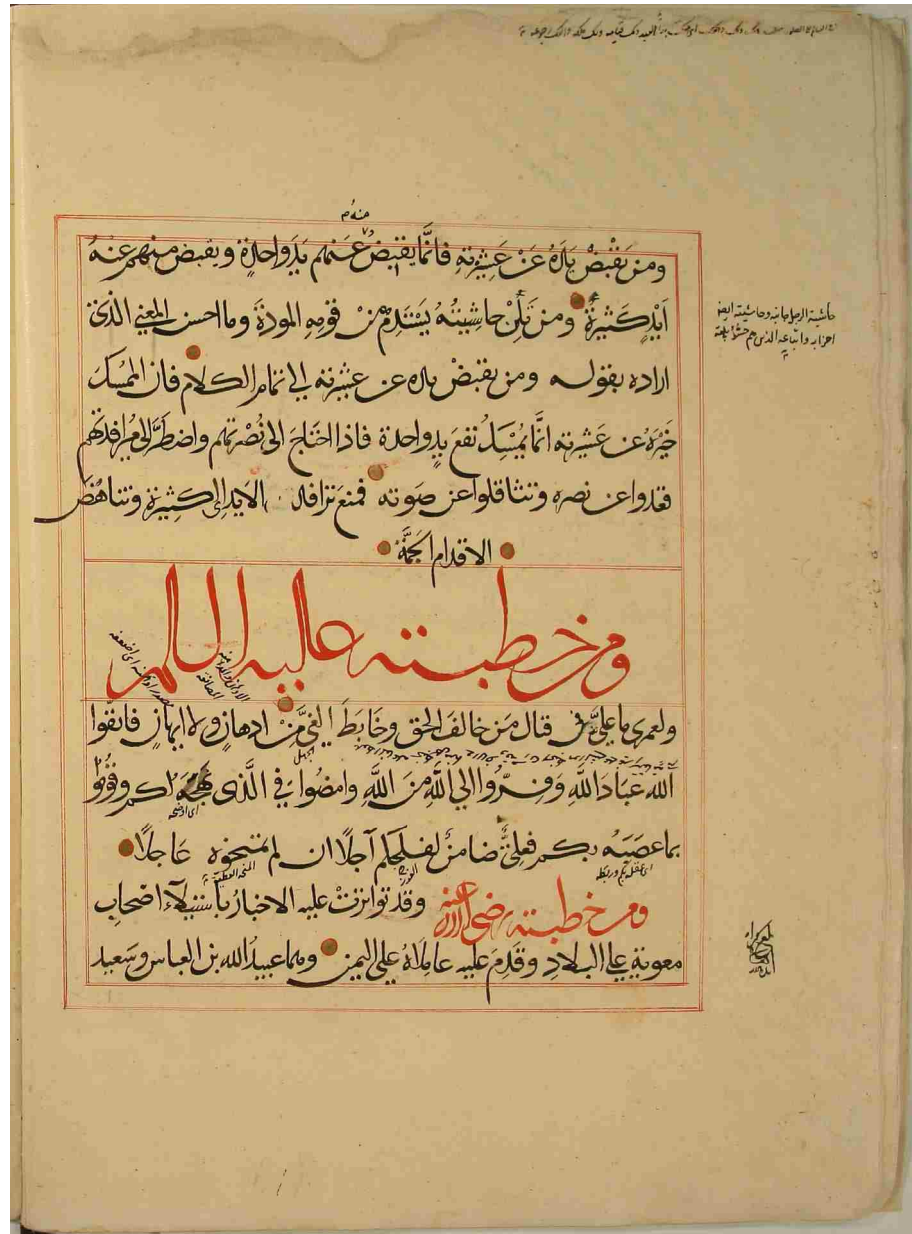

۶۱۴

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۱۵. همان نسخه، برگ ۱۸ پ، بلاغ شیخ بهایی در حاشیه نسخه، و استفاده توأمان از دعاهای «علیه السلام» و «رضی الله عنه» در متن برای امیرالمؤمنین (ع).

۶۱۵

آینده پژوهش | ۲۱۰

سال | ۳۵ شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

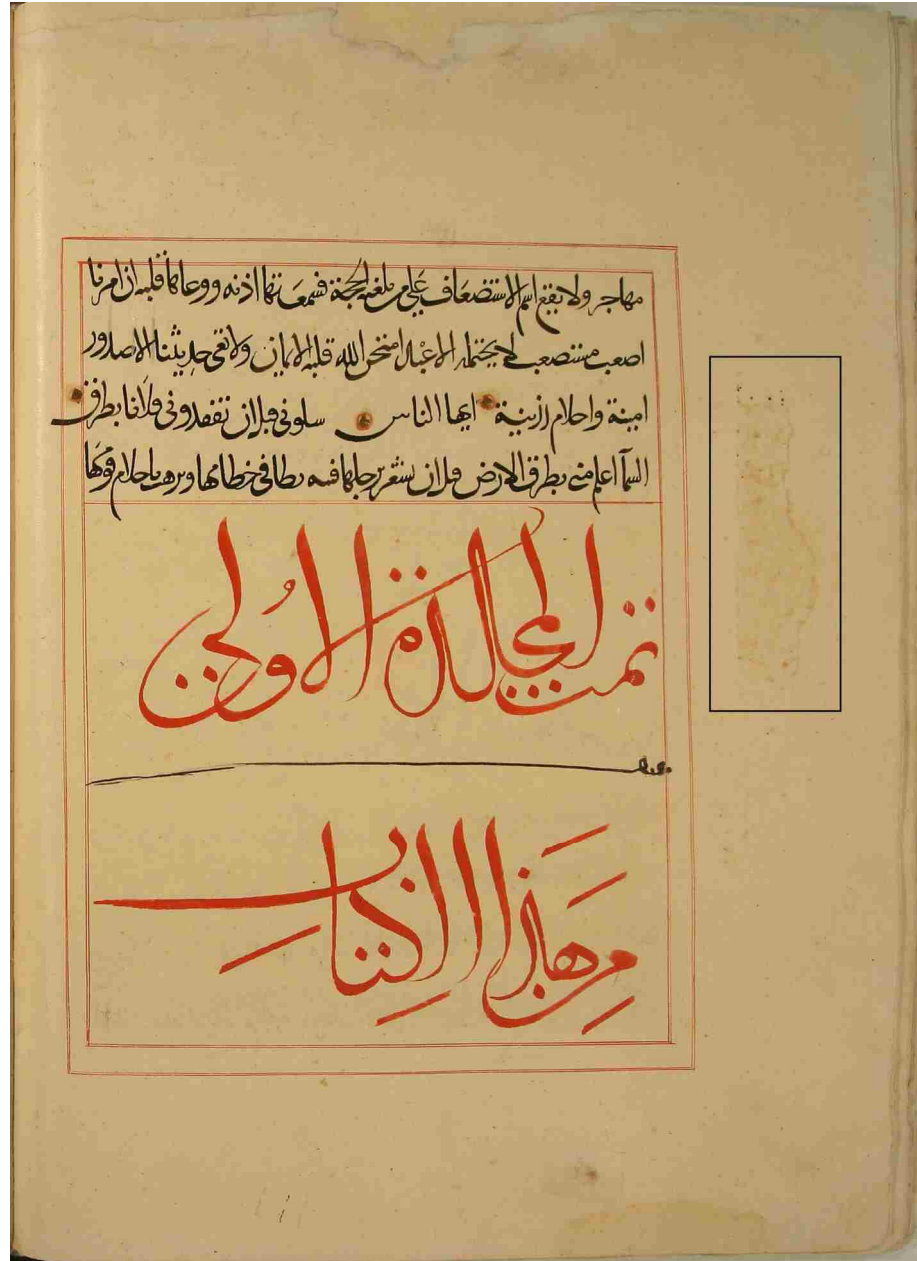

۶۱۶

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۶۱۷

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

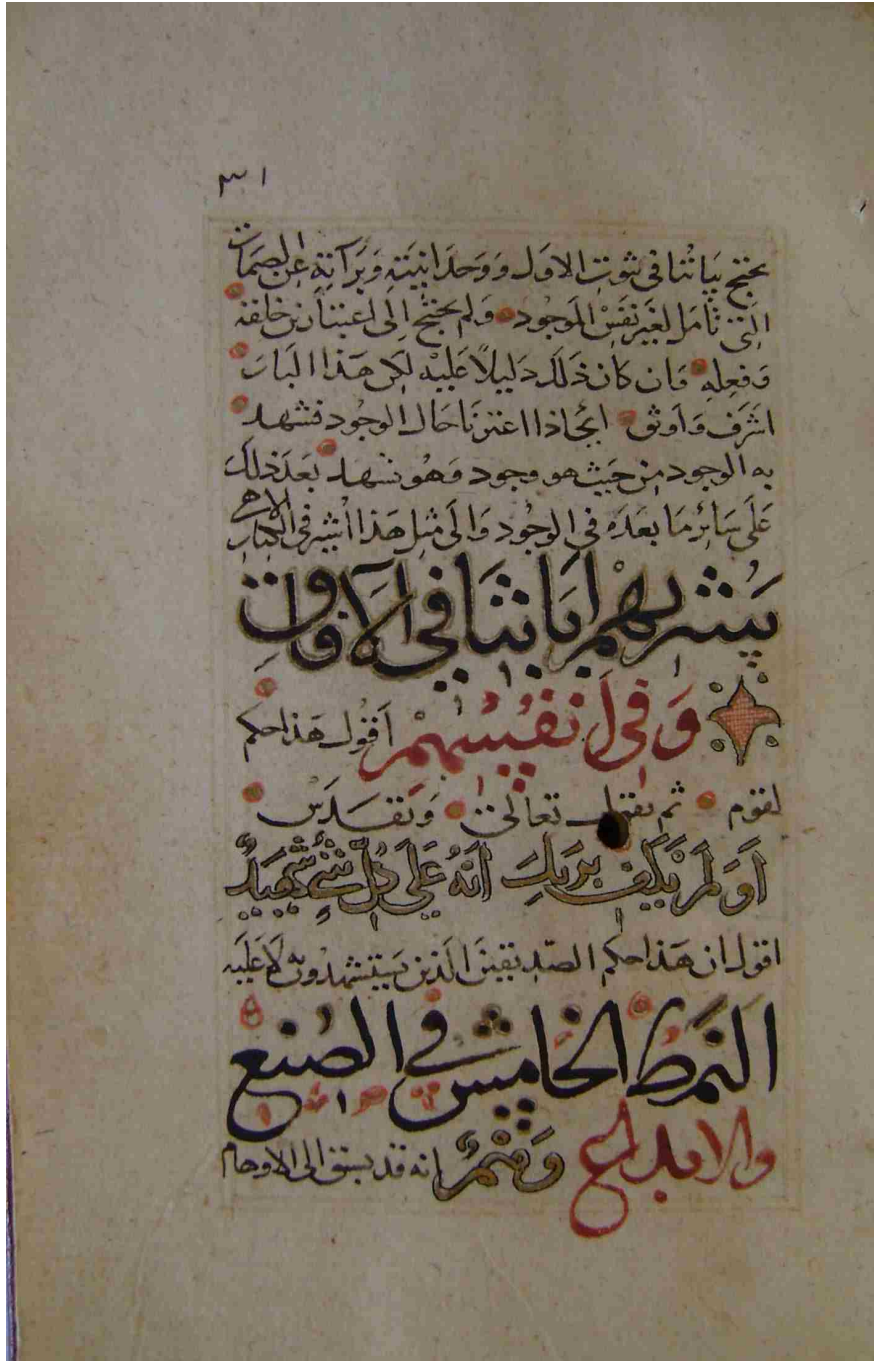

۶۱۸

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

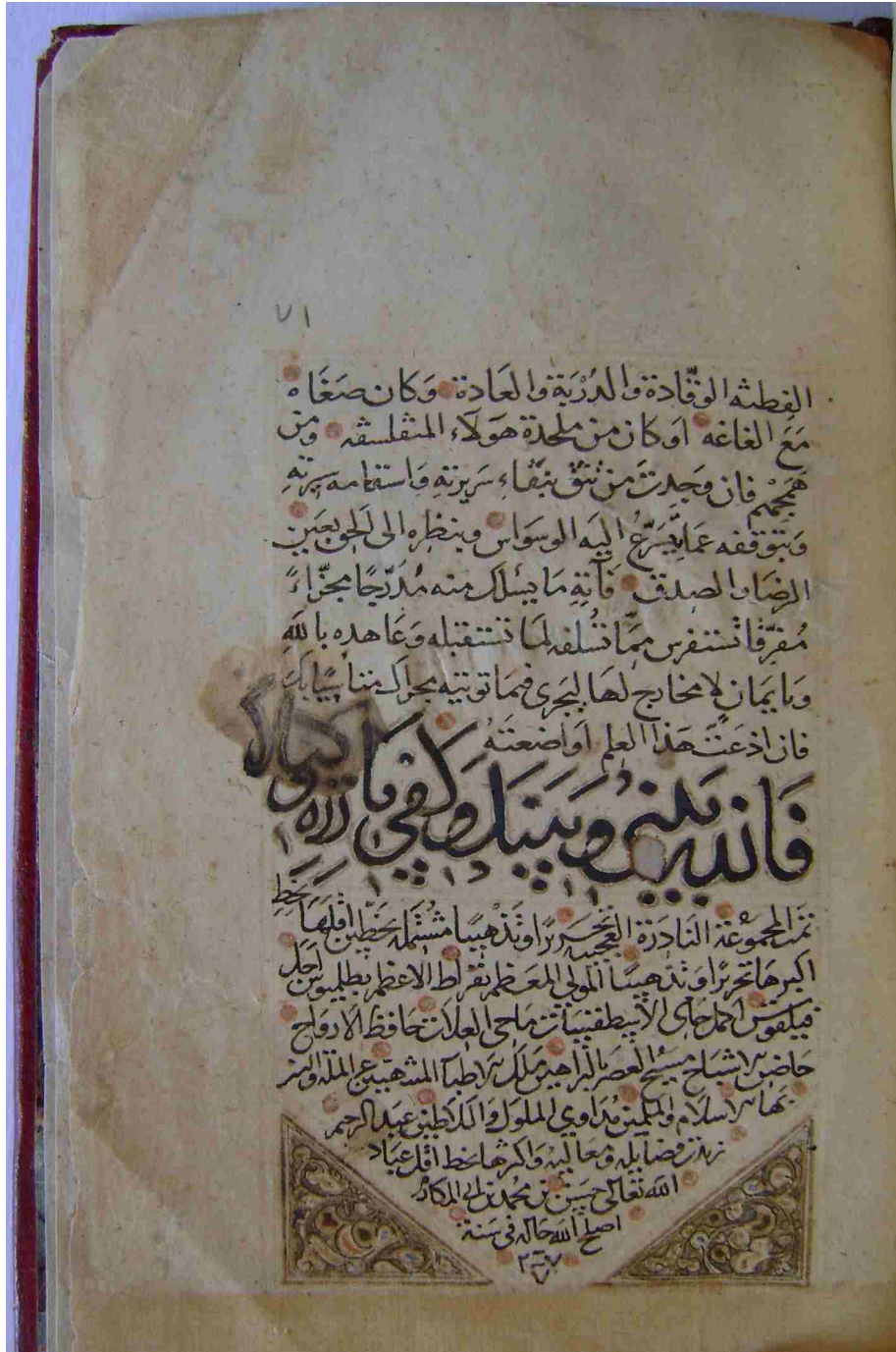

۶۲۰

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۷۱

القطنة الواقعة والدرية والعادة وكان صغاه
مع الغاغة أو كان من ملحة هؤلاء المتفلسفة ومن
همجهم فان وجدت من ثوق بقايا سريته واستقامه بهته
وتوقفه عما يشرع اليه الوسواس وينظره الى الجوعين
الضمان الصديق فانية ما يسلك منه مدراجا مجتازا
مقرا وانتفسر مما سلفه لما تستقبله وعاهده بالله

فاندين و بينا في ربه

تم المجموعة النادرة المحمدية
الشيخ محمد باقر الاعظم بطليوس
فيلقوس المرحوم الايطقيسيات سماحي العلات خافض الارواح
حاضرين اشياح مسيح العصر الرايين ملك الاطباء المشهيين عم الملة
نما رسلا سلام والمين مذوي الملوك والاكطين عبد الرحيم
نزهت رضائيه ومعالينه واكرها خطا اقل عباد
الله تعالى حسين بن محمد الكاكي
اصلا الله حاله في سنة
١٢٧٢

۶۲۱

آينه پژوهش | ۲۱۰
سال | ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۶۲۲

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۶۲۳

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۶۲۴

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۲۴. مجموعه اشعار و سخنان امیرالمؤمنین (ع)، به خط حسن بن محمد بن ابوالکارم، کتابخانه مدرسه مروی تهران، ش ۸۰۳، برگ (پ)، فهرست مطالب نسخه.

۶۲۵

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۶۲۶

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۶۲۷

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهار و اسفند ۱۴۰۳

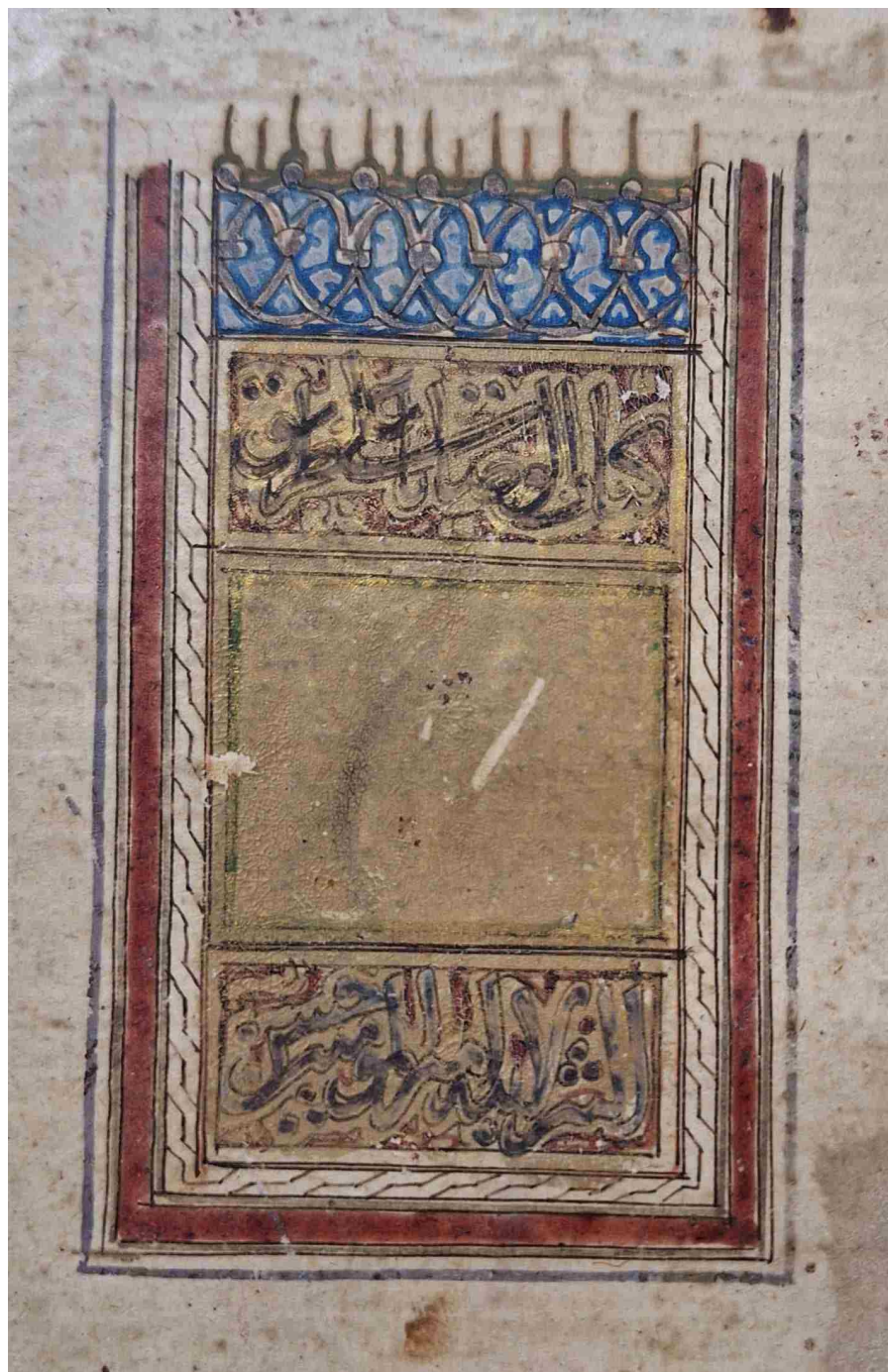

۶۲۸

آينه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۶۲۹

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

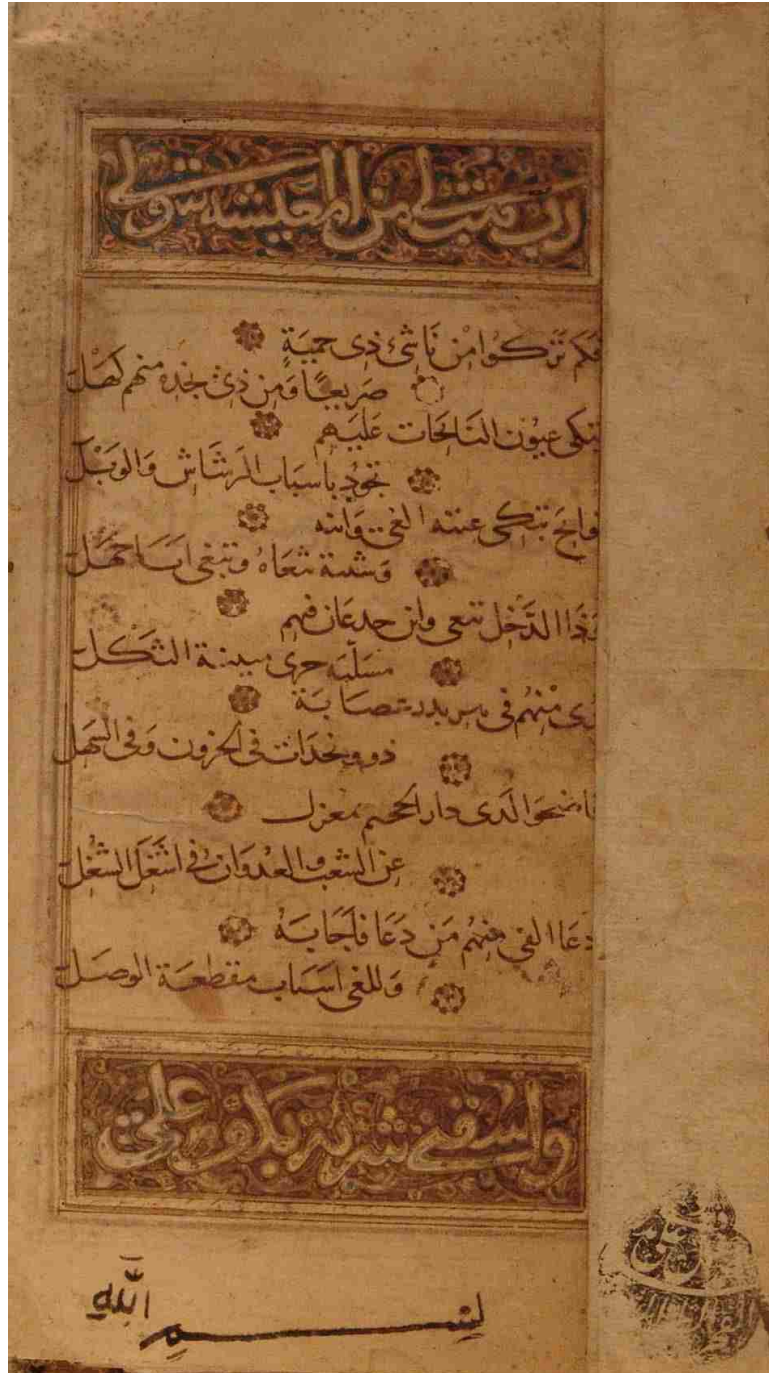

۶۳۰

آينه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهار و اسفند ۱۴۰۳

۶۳۱

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۶۳۲

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۳۲. مجموعه اشعار و سخنان امیرالمؤمنین (ع)، به خط حسن بن محمد بن ابوالکارم، کتابخانه آیت الله مرعشی قم، ش ۳۶۷۰، برگ ۲، فهرست مطالب نسخه.

۳۶۷۰

مرثیة نجفی - قم

مرثیة نجفی - قم

الحمد لله حق حمده ^ب وصلواته علی خیر خلقه محمد وآله
الخیرین الشیخ الامام الاجل العالم الزاهد امین الدین
بقیة الاسلام ^ب ابو علی الفضل بن الحسن الطبرسی
رحمة الله علیه ^ب قال اخبرني القاضي الاستاذ
المحقق بن عبد الله العارف السمرقانی ^ب ان
سنة الف و عشرين وخمسمائة ^ب قال حدثني الشيخ
الامام الحافظ ابو محمد الحسن بن احمد السمرقانی
قال اخبرني الحاكم النيسابوري ^ب عن عبد الله بن محمد بن
الديلمي ^ب عن ابي بصير ^ب عن ابي بصير ^ب عن ابي بصير ^ب
الديلمي ^ب قال اخبرني الشيخ ابو جعفر محمد بن عبد الله
بن عباس السرخي ^ب الوندك ^ب قال اخبرني ^ب قال اخبرني ^ب
علي بن ابي بصير ^ب قال اخبرني ^ب قال اخبرني ^ب
علي بن ابي بصير ^ب قال اخبرني ^ب قال اخبرني ^ب

۶۳۳

آينه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۶۳۴

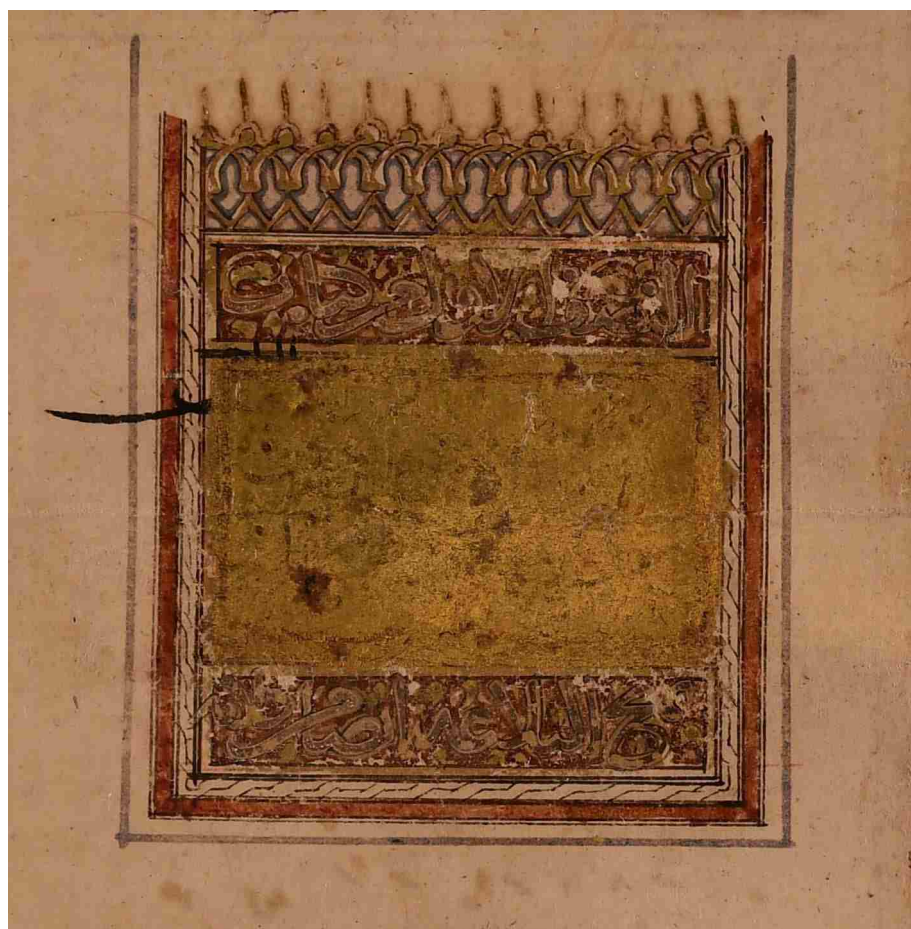
آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

که بخانه عهومی آیت الله العظمی

مرشد شیخ نبوی - قم

۶۳۵

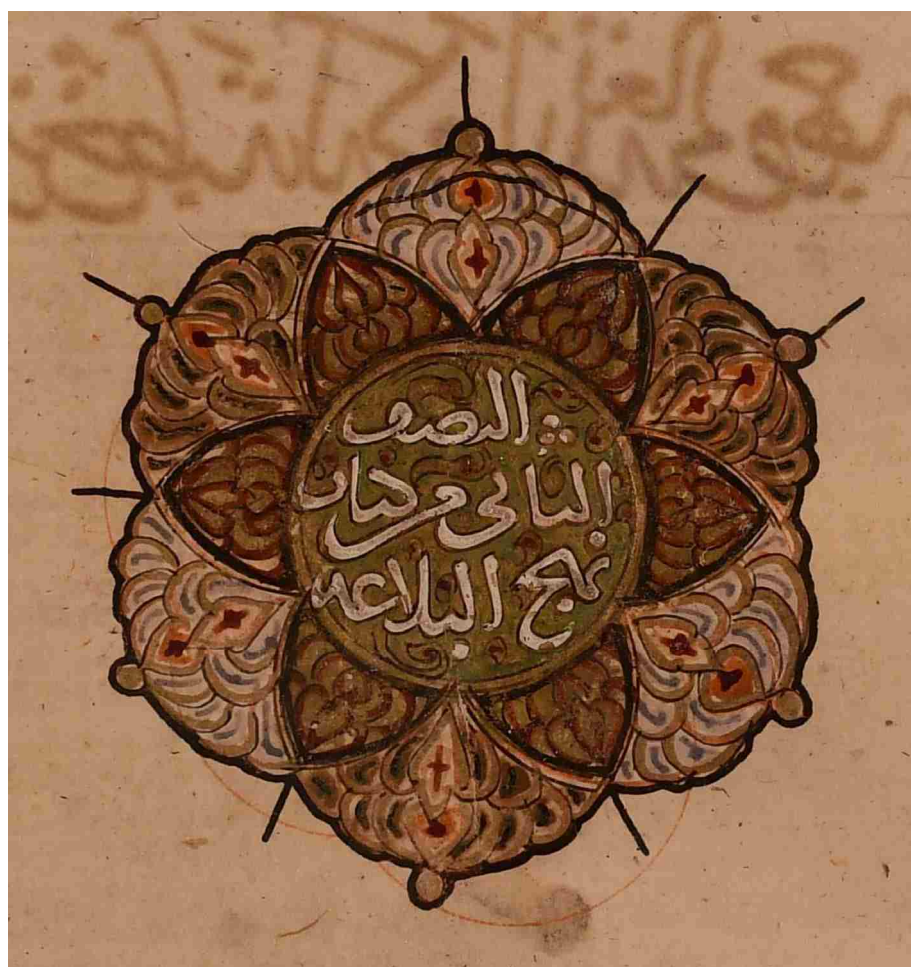
آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۳۵. همان نسخه، برگ ۲۳، تزئین آغاز نهج البلاغه.

۶۳۶
آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۳۶. همان نسخه، برگ ۷۳، پایان جلد اول نهج البلاغه.

۶۳۷

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۲۷. همان نسخه، برگ ۷۴، تزئین آغاز جلد دوم نهج البلاغه.

۶۳۸
آينه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۶۳۹

آبیه پژوهش | ۲۱۰
سال | ۳۵ شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۳۹. همان نسخه، برگ ۹۶، ذکر دعاهای مختلف «علیه السلام» و «علیه الرضوان» و «کرم الله وجهه» و «رضی الله عنه» برای امیرالمؤمنین (ع).

۶۴۰

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

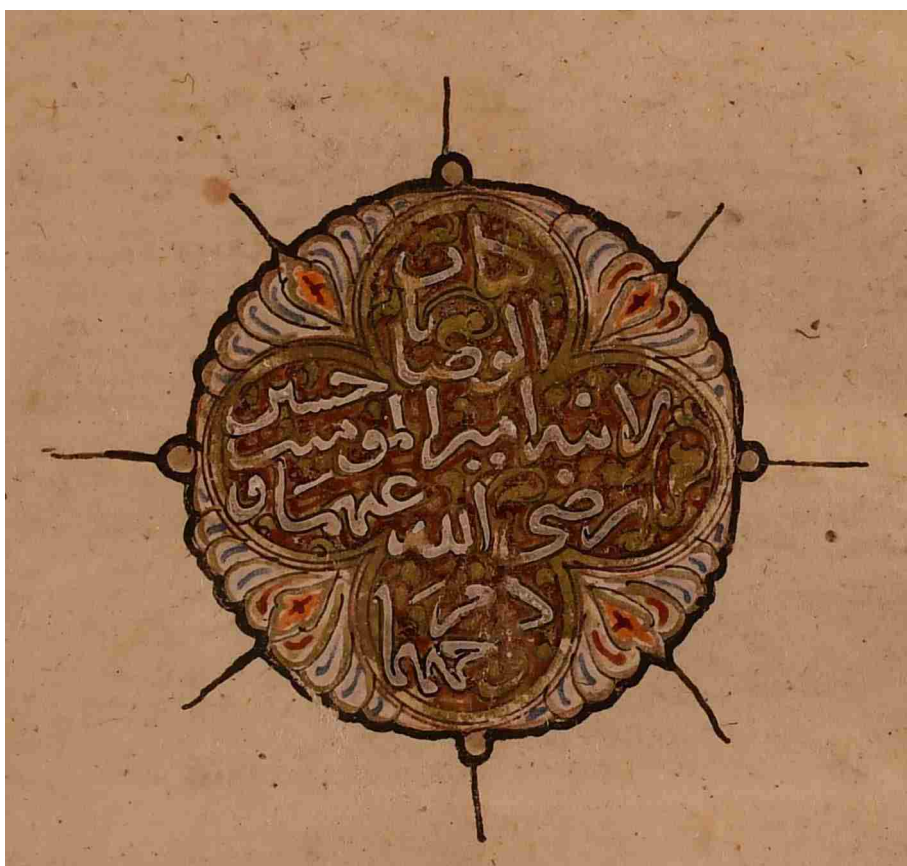
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۶۴۱

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۴۱. همان نسخه، برگ ۱۴۵، تزئین آغاز کتاب نثر اللاتی.

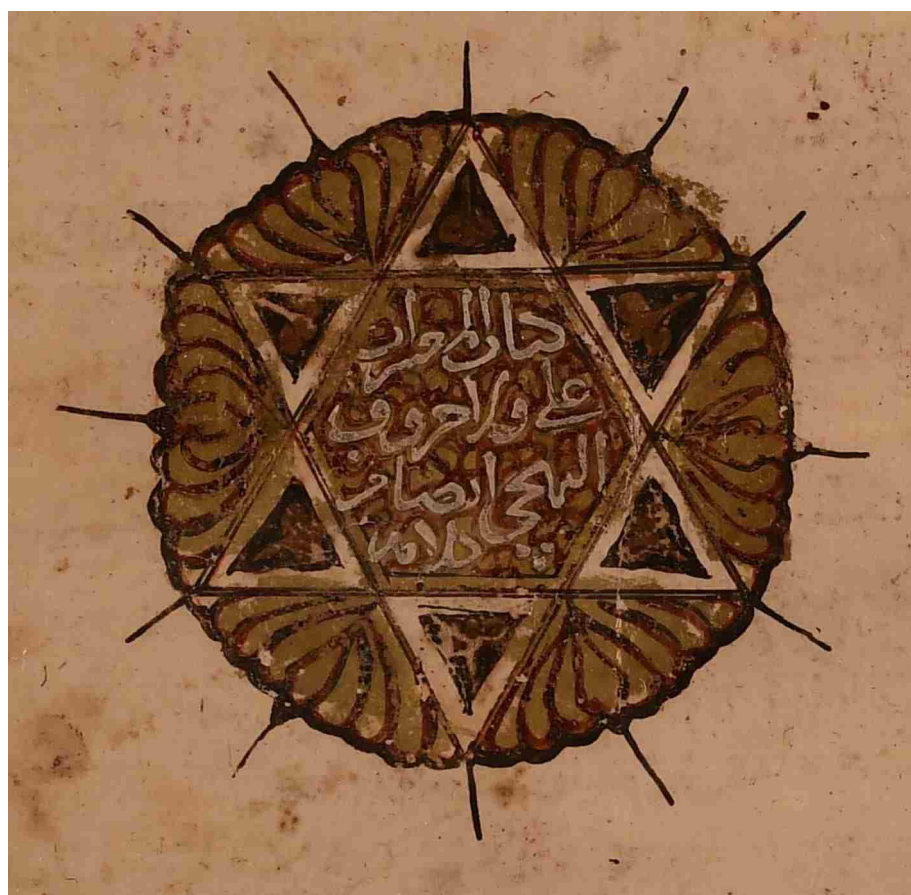
۶۴۲

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهمن و اسفند ۱۴۰۳

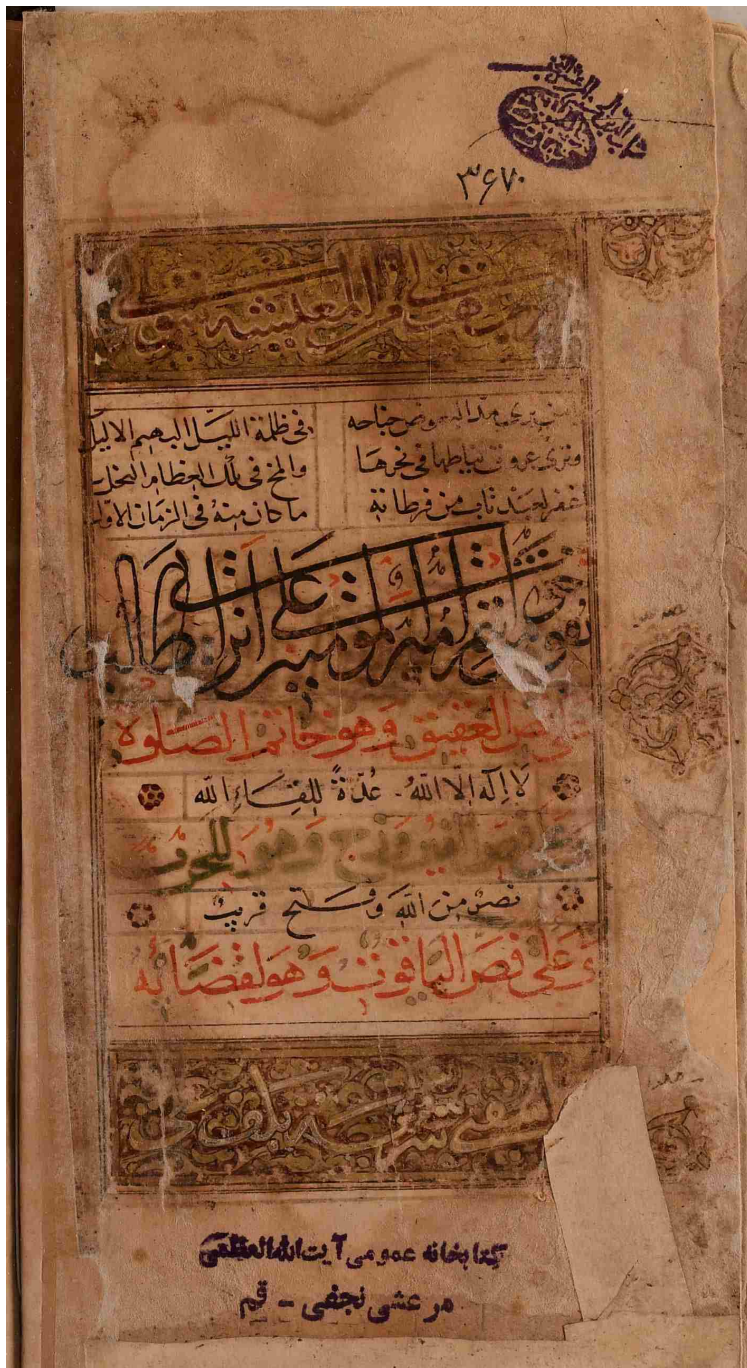
۴۲. همان نسخه، برگ ۱۵۲، تزئین آغاز کتاب الوصایا لابنه حسین.

۶۴۳

آینه پژوهش | ۲۱۰
سال ۳۵ | شماره ۶
بهمن و اسفند ۱۴۰۳

۴۳. همان نسخه، برگ ۱۵۴، تزئین آغاز کتاب العشرات.

۶۴۴

آینه پژوهش | ۲۱۰

سال ۳۵ | شماره ۶

بهن و اسفند ۱۴۰۳